

FORUM för
TRÄDGÅRDS
HISTORISK
FORSKNING

Bulletin

för trädgårdshistorisk forskning

Nr 21, 2008 ISSN 1652-2362

Redaktion: Maria Flinck,

Inger Olausson, Inger Ernstsson, Hanne Romanus Haas

Forums Bulletin är tillbaka med ett nytt innehållsrikt nummer, tack vare alla entusiastiska forskare, landskapsarkitekter och trädgårdsmästare, vilka bidragit med artiklar, forskningspresentationer och recensioner om olika trädgårdshistoriska ämnen. Årets specialtema är inventering och dokumentation av bevarade historiska trädgårdar.

Rapporter

Att hålla djur i trädgård och park. Forums seminarium i Köpenhamn oktober 2007 *Catharina Nolin* 3

Internationell medeltidskongress i Leeds på temat "The Natural World" *Ingrid Dyhlén-Täckman* 4

Syrenen på museum. Rapport fra Forums seminarium 16 mai 2008
Mari Marstein & Vibeke Venge 5

Hallands kålgårdar 1729 – mer än bara kål
Karin Hallgren 6

Parkrestaurering i rødlistebiotop – erfaringer fra Dronningberget i Oslo
Bjørn Anders Fredriksen 9

Trädgårdsodling i Vadstena och Skänninge under perioden 1200–1700 *Karin Lindeblad* 12

Artiklar

Trädgårdsdjur och djurgårdar – en skiss till ett forskningsprojekt *Åsa Ahrlund* 16

Nordsjælland – en kongelig dyrepark
Jette Baagøe 19

Mellem fornøjelse og belæring – zoologisk have mange funktioner *Anne Katrine Gjerløff* 22

Tema: inventeringar

Inventera och dokumentera trädgårdar!
Maria Flinck 25

Riksantikvarens grøntanleggsprosjekt
Mette Eggen 27

Protecting the Urban Landscape in Helsinki
Modern Heritage and Everyday Environment
Leena Makkonen 29

Statens järnvägars trädgårdshistoria (engl. summary)
Fredrik Fogelberg & Charlotte Lagerberg Fogelberg 32

Trädgårdsinventering och museiträdgårdar. Samarbete för kunskap och bevarande av kulturväxter
Maria Löfgren 37

Lagskyddade men oskyddade. Trädgårdar vid byggnadsminnen *Agneta Thornberg Knutsson* 38

Inventering av orangerier och andra äldre växthus
Ingela Andersson 42

Forskningsnytt

Antagna doktorander:

Tre kvinnor i trädgården. Den finländska villaträdgården i början av 1900-talet (english summary)
Julia Donner 44

Forskningsprojekt

Danske villa- og parcellhushaver 1950–2000
Helle Ravn 46

Avhandlingar: abstract

Om lunden: bidrag till kännedom om begreppet lund och om lunden som företeelse (english abstract) *Swantje Oostra* 48

At læse vandet. Et redskab til analyse af vandkunst og fontæner *Maja Nikolajew* 49

Landbohaven – en kulturprodukt
Christine Waage Rasmussen 50

Uppsatser: sammanfattning

- Oldemors pion og sånne gule liljer. Veger til viten
om gamle stauder i nutidens hager
Mari Marstein 55

Recensioner/anmälningar

- André Mollet: *Le jardin de plaisir / Der lustgarten /
Lustgården / The Garden of Pleasure* (*Linda Hinners*) 56

- Karin Martinsson & Svengunnar Ryman:
Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants
cultivated in the Botanical Garden of Uppsala
University during the Rudbeckian period 1655–1702
(*Maria Flinck*) 58

- Romane de la Rose & Hypnerotomachia di Poliphili
(*Bengt Arvidsson*) 59

- Lulu Salto-Stephensen: Garden Design in Denmark.
G. N. Brandt and the early decades of the twentieth
century (*Catharina Nolin*) 62

Att hålla djur i trädgård och park

Forums seminarium i Köpenhamn oktober 2007

CATHARINA NOLIN

Forums för trädgårdshistorisk forskning årsmöte och seminarium 2007 avhölls i Köpenhamn den 18–19 oktober och anordnades i samarbete med den danska Slots- och Ejendomsstyrelsen.

Titeln på seminariet var *Fiskdammar, voljärer, djurgårdar och zoologiska trädgårdar. Att hålla djur i trädgård och park*. Levande djur som dekoration, förlustelse och samlarobjekt har allt sedan antiken varit intimt förbunden med trädgårdskulturen. Med seminariet ville Forum rikta uppmärksamheten på djurens roll inom trädgårdshistorien, ett, åtminstone här i Norden, relativt outforskat fält.

Mindre anläggningar som fiskdammar, voljärer och djurhus har tillsammans med stora menagerier med inhemska och exotiska djur skänkt eliten prestige. Inom trädgårdens ram har därför inte bara återfunnits påfåglar, papegojor och svanar utan också hjortar, apor, lejon, björnar och dromedarer. Seminariets tema, om att hålla djur i trädgård och park, hade sin direkta upprinnelse i Zoologisk have i Köpenhamn nya elefanthus som höll på att byggas under 2007 och som invigdes under våren 2008. När den danska drottningen hade fått några elefanter i gåva från Thailand insåg man att dessa nykomlingar också behövde ett modernt hem och ledningen för Zoologisk have lyckades engagera den brittiska arkitekten Sir Norman Foster för att rita detta. Det delvis nedgrävda elefanthuset omgärdas av en ny park, utformad av det tongivande landskapsarkitektkontoret SLA, som mjukar upp gränsen mellan Zoologisk Have och den intilliggande Frederiksberg Have, vars historia sträcker sig bakåt till 1600-talet. Djurtemat och relationen till de kungliga trädgårdarna gjorde också att ett samarbete med Slots- och Ejendomsstyrelsen kändes självklart.

Seminariet inleddes med att Åsa Ahrland diskuterade djur i trädgårdar och parker i ett brett historiskt perspektiv för att sedan övergå till att presentera en idéskiss för ett forskningsprojekt kring djurgårdar i Sverige. Djurgårdar har såväl formmässigt som funktionellt utgjort ett slags mellanform mellan den ordnade trädgården och den vildare skogen, och utnyttjats för speciella former av jakt, men också för traditionella trädgårdsnöjen som promenader, lekar, måltider och större festligheter. Djurgårdar har ofta utelämnats ur trädgårdskonstens historia, även om jaktens betydelse har varit väl känd, och Åsa Ahrlands forskning kommer att ge ett väsentligt bidrag till vår kunskap om dessa miljöer.

Utifrån projektet *Herregårdsjaktens historie i Danmark*, talade sedan Jesper Laursen om den danska djurgårdens och jaktparkens historia. Jesper Laursens brett upplagda presentation anslöt väl till Åsa Ahrland, men tidsmässigt låg tyngdpunkten här på 1800-talets senare del och 1900-talets början, en period som räknas som den danska jaktens storhetstid.

Efter lunch belyste Anne Katrine Gjerløff olika funktioner som zoologiska trädgårdar har haft och vilka roller djuren haft som bland annat rekreation och underhållning. De vetenskapliga trädgårdarna vid akademierna hyste länge samlingar av levande djur vid sidan av exemplar som stoppats upp och konserverats i formalin. Under 1800-talet utvecklades den zoologiska trädgården, där djuren utgjorde fokus, men presenterades i en trädgårds- eller parkmiljö. Dagens sista inlägg gjordes av Jens Balsby Nielsen som presenterade Zoologisk have's nya elefanthus och diskuterade hur detta rumsligt kommer att påverka Frederiksbergs have. Därefter förflyttade vi oss till Frederiksbergs have för att se parken och det pågående bygget.

På fredagen besökte vi Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum i Hørsholm, som inte bara har en intressant samling, utan också är en mycket viktig del av den danska jaktens historia. Det framgår direkt av egendomens ursprungliga namn – Hirschholm – i vilket det tyska ordet för hjort – Hirsch – ingår. Det var för övrigt här Kristian VII:s drottning Caroline Mathilde sommaren 1771 födde Johann Friederich Struensees oäkta barn. Efter det blev det omöjligt för kungen att använda slottet och det lämnades att förfalla till 1810 då Frederik VI beslutade att det skulle rivas. Stora delar av parken finns kvar, liksom ekonomibyggnaderna i vilka museet är inrättat.

Här fick vi av museumsdirektör Jette Baagøe först en introduktion till museet och dess verksamhet, liksom till den kungliga jaktens historia på Själland. Som slottets namn visar fyllde jakten en mycket viktig funktion här. Men som Jette Baagøe också underströk var i princip hela norra Själland som en enda stor kunglig jaktpark. Trots den täta bebyggelsen i denna del av Danmark kan man ännu se betydande rester av några jaktstjärnor för par force-jakt. Den kanske viktigaste och mest framträdande finns i Jægersborg Dyrehave strax norr om Köpenhamn som också hyser Dyrehavsbakken, eller Bakken, världens äldsta bevarade nöjespark. Några av seminariedeltagarna fortsatte på eftermiddagen till Dyrehaven för att från höjden med jakt paviljongen Eremitaget titta på de stora flockarna med hjortar och rådjur.

Själv hade jag mycket stort utbyte av seminariet och hoppas förstås att alla andra som var med också hade det. De olika bidragen gav en mycket varierad och initierad bild av djurens betydelse i trädgårdar och parker, de pekade också på den forskningspotential som finns inom området. Tre av föreläsningarna finns med längre fram i Bulletinen. Slots- och Ejendomsstyrelsen och Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseums fina och generösa arrangemang bidrog i hög grad till att seminariet blev så lyckat.

Catharina Nolin, fil. dr.
lektor vid Institutionen för konstvetenskap
Stockholms universitet
catharina.nolin@arthistory.su.se

Internationell medeltidskongress i Leeds

– på temat "The Natural World"

INGRID DYHLÉN-TÄCKMAN

Närmare 1 500 personer begav sig 7–10 juli 2008 till "International Medieval Congress" i England. Kongressen anordnades av Institute of Medieval Studies vid University of Leeds och temat detta år var "The Natural World".

Under kongressen fanns 300 olika föredrag att berikas av, varav drygt 100 föreläsningar berörde årets tema. En av huvudföreläsarna var Oliver Rackham från universitetet i Cambridge som höll ett inspirerande föredrag om "What Was the Natural World in Medieval Europe". Allan Hall från universitetet i York föreläste om "All the Colours of the Rainbow: Archaeological Plant Remains and Medieval Textile Dyeing".

Tack vare Inger Larsson från Nordiska språk vid Stockholms universitet och Kjell Lundquist vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp, deltog vi från Sverige, Norge och Island med två sessioner under rubriken "Garden Plants: Names and Introduction in Medieval Northern Europe". Vår första session ägde rum på tisdagen och föreläsningarna inleddes av Andreas Nord från Nordiska språk vid Stockholms universitet. Titeln på Andreas föredrag var "Cultivation in Words: A Swedish Early 16th-Century Adaption of Columella's *De re rustica*". Inger Larsson föreläste om "Native or Foreign? What Can We Learn from Vernacular Plant Names?". Kjell Lundquist avslutade dagen med sitt föredrag "Early Medieval or Late Baroque? Myths and Facts in Documentary Sources concerning the Introduction and Early History of the Turk's-cap Lily (*Lilium martagon* L.) in Sweden, in a European Context of Lilies".

Den andra sessionen ägde rum på onsdag förmiddag. Per Arvid Åsen från Agder Naturhistoriska museum och botaniska trädgård i Kristiansand i Norge talade om "Plant Relicts from Medieval Norwegian Monastery Grounds." Efter det berättade

de Ingrid Dyhlén-Täckman från Stockholms Stadsmuseum om "Medieval Vegetable Gardens (kålgårdar) in Stockholm: What Can They Tell Us about Gardening." Dagen avslutades av Steinunn Kristjánsdóttir från Nationalmuseet och Universitetet i Reykjavik på Island. Titeln på hennes föredrag var "Skriduklaustur Monastery, East Iceland: Domestic Resources Designed for International Forms and Function".

Utöver alla föreläsningar anordnades olika workshops och utflykter. Jag tog tillfället i akt att tillreda medicin mot huvudvärk på 1400-talsvis. En av utflykterna bar iväg till Northumberland i nordöstra England. Där besökte vi "Bede's World Museum and Demonstration Farm", klosterlämningar och St. Pauls kyrka. Museet har en utställning som berättar om munken den vördnadsvärde Bede som dog år 735. Han anses vara Englands förste historiker och hans skrifter inom till exempel matematik, astronomi och poesi finns fortfarande bevarade. Han verkade i det närbelägna tvillingklostret St. Paul och St. Peter. På museet fick vi en inblick i hans värld och resultaten av utgrävningarna vid klostren. Utanför museet finns rekonstruktioner av bland annat flera timmerhus från 700-talet, djur, fruktträdgård, köksträdgård och örtagård. Tyvärr var skötseln av dessa inte den bästa. Miljön runtom bestod mestadels av industrier och kraftledning. Museet i sig var däremot en fin upplevelse. Se: www.bedesworld.co.uk

Sammanfattningsvis var det en inspirerande kongress som gav många värdefulla intryck och möten. Vår förhoppning är att våra föredrag ska tryckas i den publikation som ges ut av International Medieval Congress Proceedings Series, International Medieval Research.

Ingrid Dyhlén-Täckman, arkeolog, trädgårdsantikvarie
Stockholms stadsmuseum
ingrid.dyhlen@stadsmuseum.stockholm.se

Syrener på museum

Rapport fra Forums seminar 16 mai 2008

MARI MARSTEIN & VIBEKKE VANGE

Dette seminar for forskende praktikere og praktiserende forskere ble arrangert av Vallby Friluftsmuseum i Västerås, etter initiativ fra Forum för trädgårdshistorisk forskning. Deltakerne hadde forskjellig bakgrunn, men felles for alle var kombinasjonen av praktisk og teoretisk tilnærming til arbeid med gamle hageplanter.

Vallby Friluftsmuseum legger vekt på å gjenskape og formidle helhetlige miljøer fra Västmanland, der også levende dyr og vekster inngår, og museet fungerte dermed som en flott ramme rundt seminaret. Fire av museets medarbeidere og to samarbeidspartnere presenterte entusiastisk ulike sider ved virksomheten. Seminaret var lagt opp rundt to tema, der vi først fikk en innendørs presentasjon i ord og bilder, og deretter gikk ut i museumsområdet for å erfare arenaene for formidlingen.

Syrener i ruiner

Josefina Sköld, Skogsstyrelsen Västmanlands distrikt, Christina Svensson, Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen og Maria Löfgren, Vallby Friluftsmuseum presenterte samarbeidsprosjektet *Syrener i ruiner*, en undersøkelse av kulturvekster som fortsatt finnes ved forlatte torp i Västmanland. Undersøkelsen har pågått i årene 2004, 2005 og 2006, i områdene Lillhärad, Riddarhyttan og Tidö. Formålet med undersøkelsen har vært å gjennomføre en sammenligning av vekstmaterialet i disse tre områdene.

Ved hjelp av gamle fotografier og kart ble forlatte og forsvunne torp lokalisert. Hustufter og tun ble målt opp, kartfestet og fotografert, og det de fant av kulturvekster ble kartfestet. Noen av vekstene, både stauder, prydbusker og frukttrær ble tatt med for videre dyrking ved Vallby Friluftsmuseum, for å inngå i museets levende samlinger.

I hvert område ble opptil ti torp undersøkt. Det var satt opp fire kriterier for utvalget:

- 1 Torpet skulle være forlatt, og bosetningshistorien skulle være kjent.
- 2 Det skulle fortsatt finnes vekster ved det gamle torpet.
- 3 Torpet skulle ligge isolert, slik at vekstmaterialet man fant sannsynligvis ikke var påvirket av naboeiendommer av nyere dato.
- 4 Det skulle ha vært kontinuitet i bosetningen fram til overgivelsen.

De tre områdene, Lillhärad, Riddarhyttan og Tidö ligger i ulike klimasoner, der Tidö har det mildeste klimaet og Riddarhyttan det kaldeste. Lillhärad er en jordbruksbygd, Riddarhyttan ligger i et tradisjonelt bergverks- og skogbruksmiljø mens torpene rundt Tidö er nært knyttet til slottet. Det ser ut til at tidspunktet for fraflytting har hatt betydning for hvilke

og hvor mange vekster som fortsatt finnes i dag. Jo tidligere fraflytting, jo færre vekster.

Totalt dokumenterer prosjektet funn av 44 arter av frukttrær, prydbusker og stauder eller løkvekster, hvorav 24 hørte til stauder eller løkvekster. Under diskusjonen ble det påpekt at oppmålingskartene kunne være vanskelige å lese. Symbolene for vekstene har ingen enhetlig målestokk. Dessuten kommer ikke de ulike bygningenes funksjon fram. Registratorene mente kartene fungerer godt overfor den målgruppe de er beregnet på og det formål de skal tjene. Det ble også diskutert holdninger til offentlig presentasjon av resultatene, slik som konflikten mellom tilgjengelighet for allmennheten og vern av de gamle torpene og vekstmaterialet der. Prosjektet har resultert i kursvirksomhet beregnet på amatører og entusiaster, og det har ført til økt oppmerksomhet rundt bevaring av de gamle torpmiljøene. Etter presentasjonen gikk vi til Prästgården og Soldattorpet, der vi fikk se både dyr og beplantninger i miljøene.

Deilig lunsj ble servert i trivelige lokaler på Wårdshuset Gageska gården i Stadskvarteret.

Syrenberså och farstufis

Vallby Friluftsmuseum, med sin helhetlige tilnærming til formidling, ønsker å bruke levende og autentiske planter i miljøene på museet. POM, Programmet för odlad mångfald, dokumenterer planter fra før 1940, og dette årstallet har også Vallby stort sett holdt seg til i sin samling av planter. Men de har i tillegg satt opp noen egne retningslinjer:

- 1 Vekstene må tilføre museets miljøer noe.
- 2 Vekstene skal ha riktig alder i forhold til miljøet de skal plasseres i.
- 3 Museet skal kjenne historien bak plantene.
- 4 Vekstene må være fra den lokale regionen.
- 5 Dersom museet har vekster som stammer fra samme sted som bygningene, er man ikke så nøye med å dokumentere vekstenes alder.

Vallby regner hvert av museets elleve ulike miljøer som en egen samling. Innenfor hvert miljø ser de på plantenes bevaringsverdi ut fra ulike synsvinkler, men helhetstanken er alltid overordnet.

Et av museets prosjekt i det siste har vært å komplettere og synliggjøre bymiljøene, eller stadskvarteret, ved museet. De ønsket å anlegge en borgerlig hage ved Tenngjutaregården, og de ønsket en tidsriktig bakgård til arbeiderboligene. Dette fikk vi presentert av Ulla Blomqvist, intendent, Jonas Lindblom, museitekniker, og Maria Löfgren, trädgårdsmästare, fra Vallby Friluftsmuseum.

Arbeidet startet med studier av gamle fotografier, om mulig fra bygningenes opprinnelige miljøer, eller fra tilsvarende

miljøer. Detaljer ble forstørret, slik at de for eksempel kunne se hvilke planteslag som var brukt, hvor det var brukt steinlegging, bruken av henholdsvis pryd- og nytteplanter og hvordan gjerdestolper var utformet. Deretter ble det skissert forslag som ble brukt som utgangspunkt for det praktiske arbeidet ute i anlegget.

Museet er innforstått med at det tar tid å bygge opp slike autentiske miljøer og at det tar tid å få størrelse på nyplantingene, men også slike erkjennelser kan brukes som et ledd i formidlingen ved museet. Dokumentasjon og inventering i forbindelse med innhenting av plantene er dessuten med på å bygge opp kunnskapene hos personalet ved museet. Etter presentasjonen gikk vi en runde i Stads kvarteret, der vi fikk se vekster i miljøene både utendørs og innendørs. Vi fikk også høre om museets formidling til skolen, der de to formidlingsstilsatte spiller ut tablåer for elevene.

Oppsummering

Det var svært interessant å besøke et museum som har et så kompromissløst syn på plantematerialet som brukes på museumsområdet. Et pedagogisk eksempel på hvor viktig et autentisk plantemateriale er, fikk vi demonstrert gjennom museets lindeallé. Alléen består av en spesiell sort parklind, som har sitt utspring fra Hesselbyholm på 1700-tallet. Den er mindre og har mer ujevn stamme enn lindesorter som er vanlig i handelen. For noen år siden ble noen få av de opprinnelige, døde lindene erstattet med innkjøpte lindesorter, og de nykjøpte trærne bryter tydelig med resten av alléen. Nå står de der som levende bevis for viktigheten av opphavet til et plantemateriale, og som utgangspunkt for diskusjon omkring bevaring av vekster generelt. Museet er i gang med å oppformere den

opprinnelige lindesorten, slik at de har tilgjengelig plantemateriale når det blir nødvendig å bytte ut flere trær i den gamle lindealléen.

Det var også nyttig å høre om museets arbeidsform. Alle ansatte – kun 9,5 årsverk – er involvert i alle prosjekter ved museet. Samtidig har museet utstrakt samarbeid med svært mange parter, fra statlige og kommunale organer, til lokale foreninger og privatpersoner.

I tillegg har vi følgende positive erfaringer med oss fra seminaret i Västerås:

- Det er nyttig og trivelig å møte folk og ansikter.
- Det er nyttig å knytte kontakter mellom de ulike miljøene og faggruppene.
- Det var fint at det var lagt opp til små diskusjoner under presentasjonene og under vandringene etterpå.
- Vi fra Norge vil også legge vekt på at det er nyttig å knytte kontakter på tvers av landegrensene – for det er både mye likt og mye ulikt i hvordan vi forvalter plantearven i de to land, og utveksling av erfaringer er alltid utbyttefremmende.

Mari Marstein, MA i kulturhistorie
rådgiver på Gamle Hvam Museum
Avd. av Akershus fylkesmuseum
mmarste@online.no

Vibekke Vange, dr. scient. i botanikk
førstelektor ved Botanisk hage
Naturhistorisk museum
Universitetet i Oslo
vibekke.vange@nhm.uio.no

Hallands kålgårdar 1729 – mer än bara kål

KARIN HALLGREN

Under 1700-talet hade allmogen ofta kålgårdar, kryddgårdar, humlegårdar och trädgårdar vid sidan av odlingen på åkern. Mycket är oklart om de här odlingarna, bland annat hur vanliga de var på olika gårdar, vilken betydelse de hade för hushållet, vilka resurser man satsade på dem i form av tid, gödsel och goda jordar samt vad de innehöll. Det är emellertid ont om källmaterial som kan ge svar på dessa frågor. En ovanligt informativ källa är *Hallands landsbeskrifning 1729*.

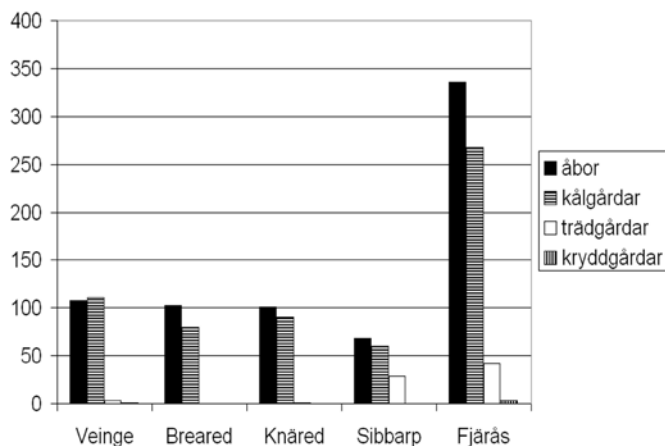
När Wilhelm Bennet tillträdde sin befattning som landshövdning i Halland ville han skaffa sig en överblick över tillståndet i länet. Han gav order om att det skulle upprättas en beskrivning gård för gård över hur många som bodde på gårdarna, hur mycket skatt dessa betalade och i vilket skick deras byggnader och marker var. Ofta innehåller beskrivningen även uppgifter om gårdarnas kryddgårdar, kålgårdar, humlegårdar och trädgårdar. I den här artikeln gör jag nedslag i landsbeskrivningen för att visa dess potential för forskningen

om allmogens humle-, frukt- och köksväxtodlingar. Bland annat kommer jag att ta upp hur vanliga de olika odlingslanden var och vad de innehöll. Mitt huvudsakliga fokus kommer att ligga på kålgårdarna.

Jag inleder med att undersöka hur vanligt det var med kålgårdar, trädgårdar och kryddgårdar i fem halländska socknar. För att göra detta har jag jämfört de uppgifter som finns i landsbeskrivningen om antalet odlingsland med uppgifterna om antalet åbor. Med åbo avsågs den manlige företrädaren för en brukningsenhet. En kvinna som förestod en brukningsenhet, till exempel en änka, benämndes inte åbo. En gård kunde bestå av en eller flera brukningsenheter, och alltså hysa flera åbor.

Förekomsten av kålgårdar

I Veinge socken fanns sammanlagt 108 åbor och 111 kålgårdar. I socknen fanns det alltså fler kålgårdar än brukare. På de flesta av gårdarna var antalet kålgårdar och brukare lika stort, men på fem av gårdarna fanns fler kålgårdar än åbor och på två av gårdarna färre. I Veinge socken var det ovanligt många

Antal åbor (brukare), kålgårdar, trädgårdar och kryddgårdar i fem halländska socknar.

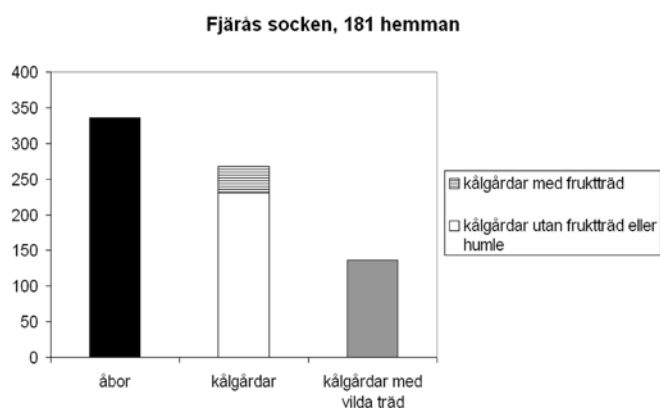
kålgårdar i förhållande till antalet brukare. Det vanliga var annars att antalet brukare var större än antalet kålgårdar. Så var fallet i Breareds, Knäreds, Sibbarps och Fjärås socknar. Det här kan betyda att en del av brukningsenheterna var utan kålgårdar, eller att två eller flera av åborna hade gemensamma odlingsland.

Kryddgårdar och trädgårdar

Kålgården var det vanligaste odlingslandet i Halland, men även trädgårdar, kryddgårdar och humlegårdar förekom. Av dessa var kryddgårdarna minst vanliga. I Veinge socken fanns tre trädgårdar men bara en kryddgård. Kryddgården hörde till prästgården och enligt landsbeskrivningen innehöll den körsbärs- och äppelträd. Även i de andra socknarna verkar kryddgårdar framförallt ha förekommit på större gårdar, till exempel på kungsgården Rossared och prästgården i Knäred. Begreppsmässigt förefaller de halländska krydd- och trädgårdarna ha stått varandra nära. På prästgården i Knäred kallades odlingen för "en liten Trä och Kryddgård", på kungsgården i Rossared för en "trä eller kryddhage".

Träd och humle i kålgårdarna

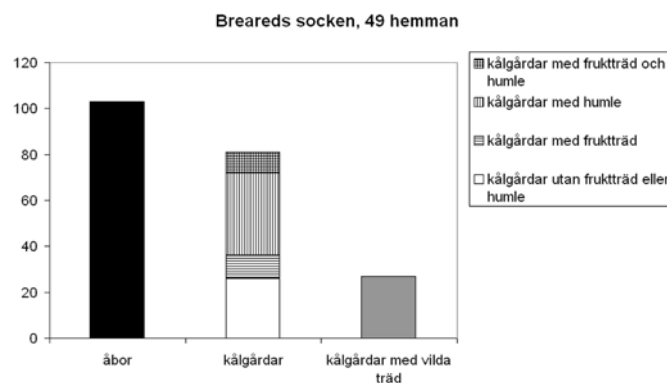
Kålgårdarna i Halland var inte bara till för köksväxter. Enligt *Hallands landsbeskrifning 1729* innehöll de ofta både träd och

År 1729 fanns 336 åbor och 268 kålgårdar i Fjärås socken. I 37 av kålgårdarna växte fruktträd. 136 av kålgårdarna innehöll vilda träd, till exempel ask, pil, rönn och björk

buskar. Det kunde finnas fruktträd som aplar, päron, plommon, körsbär och krikon. Även krusbär var vanligt. Men det var inte bara fruktträd som kunde stå i kålgårdarna. Det nämns också andra lövträd; pil, hägg, rönn, poppel, ek, ask, asp, lönn, bok, al, alm, björk, lind och hassel. Även barrträd kunde växa i kålgårdarna, både gran och tall. De träd som var vanligast var ask, pil och rönn. Kanske accepterades de för att de var bra träd för lövtäkt.

I en del socknar verkar förekomsten av fruktträd och vilda träd i kålgårdarna snarare ha varit regel än undantag. Kommentaren "en Kålgård utan Trän" visar att detta var något som inte var självklart.

I Breareds socken fanns 49 hemman. På dessa fanns 103 åbor och 81 kålgårdar. I socknen var det vanligare att kålgårdarna innehöll fruktträd (10 st) eller humle (36 st) eller både humle och fruktträd (9 st) än att fruktträd och humle saknades (26). 27 av de 81 kålgårdarna innehöll vilda träd.

För en del gårdar förekommer noteringar om att det fanns fruktträd i kålgårdarna samtidigt som det finns uppgifter om att det saknades trädgårdar. I byn Hjälme, Fjärås socken, fanns en kålgård "med några kiersse- och I krekonträ utj" men trädgård uppges ha saknats. I Ambjörntorp, Värö socken fanns en kålgård med några plommonträd, askar och aplar, men trädgård saknades här också. Inte heller förekomsten av päronträd behövde leda till att kålgården räknades som en trädgård. Kanske krävdes ympade fruktträd, prydnadsväxter eller en regelbunden form för att den skulle räknas som trädgård.

Humle i kålgårdar och trädgårdar

Enligt landsbeskrivningen kunde kålgården även innehålla humlestötar. Det sägs till exempel att gården Dieknebolet i Karups socken hade en "kålgård med Fruchte trän och några humlestänger utj". Även trädgårdarna kunde innehålla humlestänger liksom humlegårdarna kunde innehålla fruktträd och vilda träd.

Trädgårdar med köksväxter

Den köksväxtodling som bedrevs nämns sällan i beskrivningen. I de fall den gör det handlar det om odling i trädgårdar. På säteriet Tjolöholm fanns en trädgård som var "mest till jord fruckt" (rotfrukter). Även allmogens trädgårdar kan

ha innehållit köksväxter. I Assarp, Snöstorps socken fanns en frukthage med ett "kåhlberg", troligen en kålodling. Om också humlegårdarna kunde användas för köksväxter framgår inte.

Gård i gård

Som vi har sett kunde kål-, träd-, krydd- och humlegårdarna gå i varandra begrepps- och innehållsmässigt, men de kunde även gå i varandra rent rumsligt. Ett exempel är en trädgård i Äsketorp, Fjärås socken som enligt beskrivningen låg inne i kålgården. Trädgården innehöll päron, äpple, plummon, krikon, körsbär, krusbär och vinbär samt en al. I Hjälms No 1, Fjärås socken, fanns, förutom en kålgård, som både innehöll plummonträd och vilda träd, även två trädhagar med fruktträd och bärbuskar. I den ena trädhagen fanns en humlegård, i den andra en kryddhage.

Jämförelse med samtida kartor

När landsbeskrivningen jämförs med samtida historiska kartor, visar det sig att överensstämmelsen är dålig. Antalet kålgårdar, kryddgårdar, humlegårdar och trädgårdar är visserligen i samma storleksordning, men av de sju kartor som upprättades 1729 är det bara för byn Frebo i Älvsåkers socken som det finns samma uppgifter på kartan som i landsbeskrivningen. Båda berättar att det fanns tre kålgårdar i Frebo, och att träd- och humlegårdar saknades. För de övriga sex byarna är antalet olika i de båda källmaterialen, oftast nämns något fler specialodlingsland på kartorna. Eftersom uppgifterna är i samma storleksordning finns förmodligen ingen anledning att döma ut någotdera källmaterialet. Kanske antyder skillnaden att det fanns en osäkerhet om hur odlingslanden skulle bedömas.

Slutsatser

Avslutningsvis kan vi konstatera att landsbeskrivningen visar att kålgårdar var mycket vanliga i Halland 1729. I de socknar som undersöktes förekom kålgårdar på majoriteten av bruk-

ningsenheterna. I många andra delar av landet kan förekomsten av kålgårdar ha varit betydligt mindre. Frågan om hur vanligt förekommande olika odlingsland var behöver undersökas mera och för fler regioner.

I studien framgick att humlegårdarna inte bara behövde vara till för humle, trädgårdarna för fruktträd eller kål- och kryddgårdarna för köksväxter. Det kunde vara betydligt mer komplext. Odlingslanden kunde i vissa fall innehålla både köksväxter, humle och fruktträd och dessutom vilda träd. Trots det har de fått gå enbart under en av benämningarna. Vi vet inte om namnen på odlingslanden mer eller mindre kunde betraktas som synonymer eller om det fanns särskiljande drag mellan dem som gjorde att en betraktare lätt kunde skilja en kålgård från en humlegård eller trädgård.

En fördjupad studie av landsbeskrivningen i kombination med historiska kartor kan göra att man kan komma längre i den här frågan. En viktig lärdom är att det kan ha förekommit humle- eller fruktodling även om det källmaterial man har tillgång till bara nämner köksväxtland.

Denna studie ingår i ett arbete om allmogens köksväxtodling från 1630-1900. Utöver Hallands landsbeskrifning 1729 har jag även studerat historiska kartor, bondedagböcker, byordningar, trädgårdslitteratur och etnologiskt folklivsmaterial. Arbetet kommer att publiceras i en rapport hösten 2008 och kan beställas genom författaren.

Källor

Hallands landsbeskrifning 1729. Laholms fögderi. Utg. Hallands museiförening, Halmstad 1984

Hallands landsbeskrifning 1729. Halmstads fögderi. Utg. Hallands museiförening, Halmstad 1986

Hallands landsbeskrifning 1729. Varbergs föderi. Utg. Hallands museiförening, Halmstad 1988

Hallands landsbeskrifning 1729. Fjäre fögderi. Utg. Hallands museiförening, Halmstad 1990

Karin Hallgren, fil. mag. i biologi, hortonom
Avdelningen för agrarhistoria
Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna
karin.hallgren@ekon.slu.se

I 'Hallands landsbeskrifning 1729' nämns en kålgård i Korndal, men kartan från samma år visar att det fanns två stycken. Kålgården med nr 1 låg en bit ut på utmarken, nr 2 låg intill gårdstomten, A. Älvsåkers socken, Hallands län, 1729. LMV M89-11:1. Källa: Lantmäteriet

Parkrestaurering i rødlistebiotop

– erfaringer fra Dronningberget i Oslo

BJØRN ANDERS FREDRIKSEN

Dronningberget, en park fra midten av 1800-tallet, ble gjenåpnet i 2007 etter restaurering. Prosjektet var ett samarbeid mellom kulturminnevern og naturvern, noe som viste seg å bli svært lærerikt.

Dronningberget er en del av Bygdø kongsgård, kongelig sommerresidens og et av Oslos store friluftsområder. På kongsgården ble det fra 1837 anlagt folkepark etter kong Carl III Johans initiativ (Carl XIV Johan i Sverige). Dronningberget ble en viktig del av denne parken, og ble stadig utviklet gjennom 1800-tallet. Utgangspunktet var et høydedrag med lindeskog på 0,7 hektar, som allerede fra slutten av 1700-tallet blitt tilrettelagt som park. Dronning Desiree fikk i 1825-26 anlagt spaserveier, og hun skal ha vært opptatt av stedets vakre utsikt, antagelig den nordre delen av Dronningberget hvor man har utsikt over Frognerkilen. (Mørch et al, 2007.)

Den spesielle berggrunnen, ulike kalkbergarter fra ordovicium-perioden har gitt spesielle vekstbetingelser. Den stedegne lindeskogen (*Tilia cordata*), rommer en rekke rødlistede sopparter. Soppene lever i symbiose med lind, eventuelt lind og hassel. I 2004 ble det varslet vern av Dronningberget etter naturvernloven til naturreservat. I høringsutkastet fra 2005 het det at "Skogen representerer således et av de mest uberørte og eldste naturdokumentene i Oslofjordsområdet" (Verneplan for Indre Oslofjord, s. 152). Stedets 200-årige parkhistorie var helt blitt forbigått. I 2006 kom varsel fra Riksantikvaren om fredning av Bygdø kongsgård etter kulturminneloven, grunnet de kulturhistoriske verdiene. Det formelle vernet av Dronningberget er pr 2008 ennå ikke avklart, men restaureringsprosjektet har åpnet for et spennende samarbeid mellom natur- og kulturminnevern hvor gjensidig forståelse og respekt har utviklet seg.

Regjeringens gave

Restaureringsprosjektet var en gave fra den norske Regjeringen til kong Harald og dronning Sonja i forbindelse med deres 70-årsdager i 2007. (1) Gaven omfattet restaurering av parken på Dronningberget med Wedelmonumentet fra 1845 til minne om grev Herman Wedel Jarlsberg (1779-1840) og paviljongen Sæterhytten fra 1862.

Parken ble åpnet i 2007, ett år etter at prosjektet startet, altså en forholdsvis konsentrert tid for analyser, prosjektering og realisering. Da dette lot seg gjennomføre har dette først og fremst å gjøre med at det var et tett samarbeid mellom kulturminne- og naturvernensiden i prosjektgruppen, samt et solid bakgrunnsmateriale. I en årrekke hadde det vært utført naturregistreringer. Prosjektet bygget også videre på informasjon fra pågående dokumentasjonsprosjekter av parklandskapet og kongsgårdens historie (2).

Et tverrfaglig prosjekt

I mange tilfeller er naturvernmyndighetene svært restriktive med skjøtsel i naturreservater, og tillater ikke noen form av hugst eller tynning. Fri utvikling er et viktig stikkord. Slik var også det første utkastet til vernebestemmelser for Dronningberget utformet, og dermed ikke forenlig med å bevare og løfte fram den historiske parken. Et tett samarbeid mellom naturvern- og kulturvernensiden i prosjektet har vist at motsetningene kanskje ikke er så store likevel. Særlig ute i felt har det vist seg lettere å bli enige enn på et prinsipielt grunnlag. En utfordring har vært begrepsbruken i ulike disipliner, f eks blir begrepet park gjerne utenfor den hagehistoriske krets oppfattet som en opparbeidet velstelt prydhage og ikke et mer naturligt område.

Bevaring av gamle lindetrær var en felles målsetning. Det viste seg at de mest verdifulle naturområdene var bratte skrenter hvor berggrunnen kommer fram og de gamle lindene

Utsnitt av 'Kart over Bygdø Kongsgård 1880' (Holst, 1882). Analyser av kart og planer, samt feltundersøkelser ble brukt for å tolke det historiske stisystemet på Dronningberget. Nord er orientert nedover på kartet.

Den restaurerte parken med Wedel-monumentet. Fra minnesmerket åpner parken seg i kileform ut mot det åpne jordbrukslandskapet på Bygdø kongsgård. 2008

klorer seg fast, og ikke kom spesielt i konflikt med parkrestaureringen. Noen av siktelinjene i parken ble imidlertid ikke åpnet opp i disse områdene, mens i mindre sårbare deler av parken ble siktelinjer åpnet opp og skogen lysnet.

Restaureringen av Sæterhytten fra 1863 og grev Wedels monument fra 1845 er viktige tiltak i prosjektet, men beskrives ikke i detalj siden de ikke direkte berører grensesnittet mellom natur og kulturminnevernet, i stedet legges hovedvekten her på parkens veisystem og plenområdene.

Parkens veisystem

I restaureringen var tilbakeføring av veisystemet sentralt for å gjenskape parkpreget. Tiltaket ville samtidig bidra til å redusere slitasjen på skogbunnen og dermed kan gjenskapingen av stiene også ses på som del av naturvernet.

Mange av de historiske stiene var fortsatt i bruk, men hadde delvis endret løp, til dels på grunn av gjengroing. Ved å oppgradere de historiske stiene og tynne i vegetasjonen langs dem, ble disse igjen de foretrukne traseene for besøkende. Karttolling og terrengstudier var viktige i dette arbeidet. Gjenskapingen av stisystemet ble gjort på to ulike måter. Nærmest Wedel-monumentet hvor det var mest hagemessig ble grusgangene fundamentert på nytt, og hagearkeologi ble benyttet for å dokumentere de ulike lagene, en informasjon som ellers ville gått tapt (Reiersen og Damstuen, 2007). På denne måten fikk man testet de historiske kartene, og nyanser kom fram som ikke var tatt med på kartene. Blant annet fant man ut at

plassen rundt Wedelmonumentet hadde hatt en lyreform da monumentet ble satt opp i 1840-årene. I de mer skogmessige områdene ble det ikke brukt hagearkeologi, men de historiske gruslagene ble her bare overdekket med ny grus slik at de arkeologiske sporene bevares under.

Historiske plener

De gamle plenene rundt Wedelmonumentet ble bevart i størst mulig grad i prosjektet, og bare reparert i kanten av de nyanlagte veiene med ferdigplen. Det var imidlertid en diskusjon om det ikke heller burde legges ferdigplen over hele plenarealet. Argumentene for nyanlegg av plen var: A: Ta et helhetlig grep med enhetlig plen, ikke noe lappeteppes av gammel og ny plen. B: Rette opp ujevnheter som estetisk og vedlikeholdsmessig problem. C: Få en høykvalitets pryddplen. Argumentene for å bevare den bestående plen i størst mulig utstrekning var: A: Arkeologiske spor i grunnen etter tidligere epoker ville kunne gå tapt. B: Gressmatten inneholdt en rekke lave engarter knyttet til tørt miljø, som både i seg selv og som en del av parkens uttrykk var interessante. C: Den ugjødslede plen med engarter krevde mindre vedlikehold og uttrykket kunne legges nærmere opp til det historiske med færre klippinger og noe høyere klippehøyde. Ved å utsette første klipping om våren vil plen framstå som en eng.

Det ble de antikvariske hensynene som fikk veie tyngst denne gangen, i tråd med Riksantikvarens fredningsforslag. Anleggsarbeidet ble ferdigstilt i juni 2007 og parken åpnet i september samme år. Ferdigplen var da godt etablert, og skilte seg

ikke nevneverdig fra de gamle plenområdene. Sommeren etter var imidlertid store deler av ferdigplenen død på grunn av ekstrem tørke, mens den historiske plenen var like grønn. Gamle plener i seg selv er en biologisk arv verd å ta vare på av flere grunner.

Sluttbetraktninger

Prosjektet har vist at det i et samarbeid mellom natur- og kulturminnefaglig ekspertise er mye å lære som kan være nyttig i den komplekse materien som historiske parkanlegg er. Arkivstudier kan gi informasjon om endringer i landskapspleien som kan ha betydning for skjøtselen av naturkvalitetene, så vel som de kulturhistoriske verdiene. Historiske parker er gjerne bosted for en rekke arter, men parkene må også kunne bevares i kraft av de kulturminnene de er, og skjøttes slik at disse kvalitetene bevares og løftes fram. Det finnes ingen fasit for hva som er rett, i hvert enkelt tilfelle må tiltakene skreddersys til stedet for best mulig å kunne bevare det unike ved parkmiljøet. Den lille diskursen om plener viser at disse ikke bare er en nøytral grønn matte, men en del av det historiske anlegget.

Noter

I Prosjekteier: Statsbygg og Norsk Folkemuseum, prosjektledelse: Multiconsult, landskapsarkitekt: Berg & Dyring Landskapsarkitekter, historiker: Monica Mørch, Norsk Folkemuseum. Forfatteren var hagehistorisk konsulent, Institutt for landskapsplanlegging, Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB).

2 I. "Landskapsplan for Bygdø Kongsgård", et flerårig registrerings og utviklingsarbeid som startet høsten 2004 og utføres av Institutt for landskapsplanlegging, UMB for Norsk Folke-

museum. 2. "Dokumentasjonsprosjektet Bygdø Kongsgaards historie", Norsk Folkemuseum ved Monica Mørch, startet i 2006.

Kilder

Damstuen, Lisa & Reiersen, Kristine *Rapport – Hagearkeologisk registrering. Dronningberget Gnr 1, Bnr 1. Oslo Kommune. Byantikvaren i Oslo*, 2007

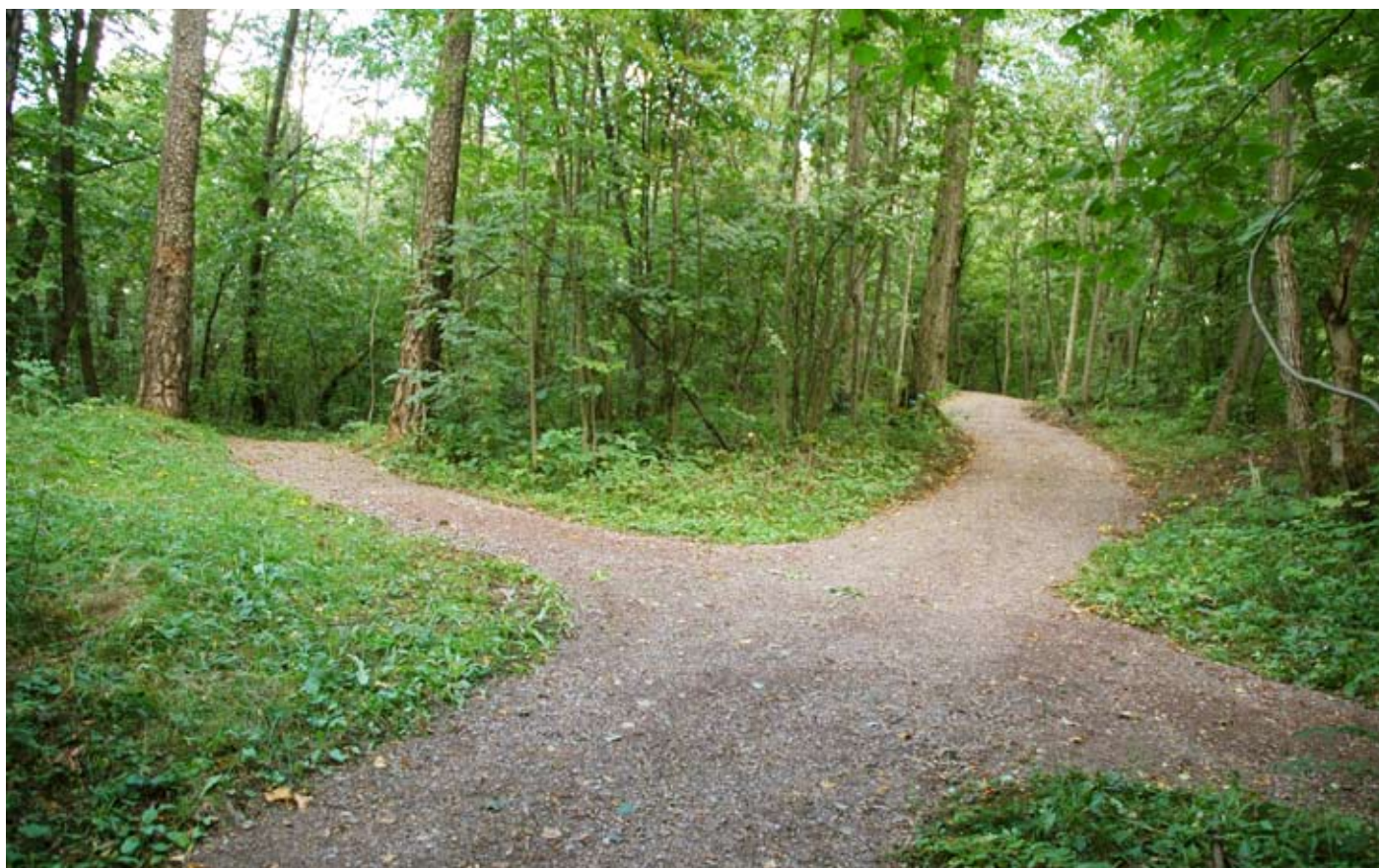
Holst, Chr (red.) *Tredie Beretning om Bygdø Kongsgaard*. Thronsen & Co.s Bogtrykkeri, Christiania, 1882

Mørch, Monica & Fredriksen, Bjørn Anders & Markussen, Jon A *Ny tid for Dronningberget – Regjeringens gave til kongeparets 70-årsdager i 2007*. Statsbyggs hustrykkeri, Oslo, 2007

Verneplan for Indre Oslofjord – Vern av viktige naturområder rundt Oslofjorden og Telemarkskysten. Delplan for Oslo og Akershus fylker. Høringsforslag april 2005, Fylkesmannen i Oslo og Akershus. Oslo, 2005

Bjørn Anders Fredriksen, landskapsarkitekt, ph. d.-student
Institutt for landskapsplanlegging
Universitetet for miljø- og biovitenskap, Ås
bjorn.fredriksen@umb.no

De restaurerte gangveiene bidrar til å gjenskape parkpreget, kanalisere trafikken og dermed minske slitasjen på skogbunnen. 2007

Trädgårdsodling i Vadstena och Skänninge

– under perioden 1200–1700

KARIN LINDEBLAD

Inom svensk stadsarkeologi har städernas gestaltning i huvudsak studerats med utgångspunkt i den byggda miljön, trots att vi genom det skriftliga källmaterialet vet att det fanns trädgårdar och kålgårdar i städerna åtminstone från 1200-talet och framåt. Under de senaste åren har dock ett ökat intresse märkts för stadsbornas odlingar, och i den följande texten presenteras två exempel från de östgötska städerna Vadstena och Skänninge.

Vadstena

Vadstena är en av Östergötlands sex medeltida städer. Stadsens etablering är intimt förknippad med birgittinerkloster, som anlades här i slutet av 1300-talet. Orten omgavs med stadsprivilegier år 1400 och dagens stadsbild har fortfarande en medeltida karaktär genom gatunätet, de många stenhusen och birgittinerklostret.

När man betraktar en flygbild över staden är det slående att stora delar av stadsområdet idag utgörs av gröna ytor av olika slag. Detta upplevs inte på samma sätt när man rör sig på

Flygbild över Vadstena med Vättern i bakgrunden. I bildens övre högra del syns Klosterkyrkan. Kring kyrkan och klostrets övriga byggnader finns fortfarande stora delar av trädgårdarna kvar, bland annat är tegelmuren som begränsade munkarnas trädgård i söder bevarad. Foto Jan Norrman, RAÄ.

gatorna, eftersom väldigt många trädgårdar är privata och omgivna med plank, byggnader eller häckar. Frågan är om dagens grönskande stad är ett sent fenomen eller om denna stadsbild har en tradition bakåt i tiden?

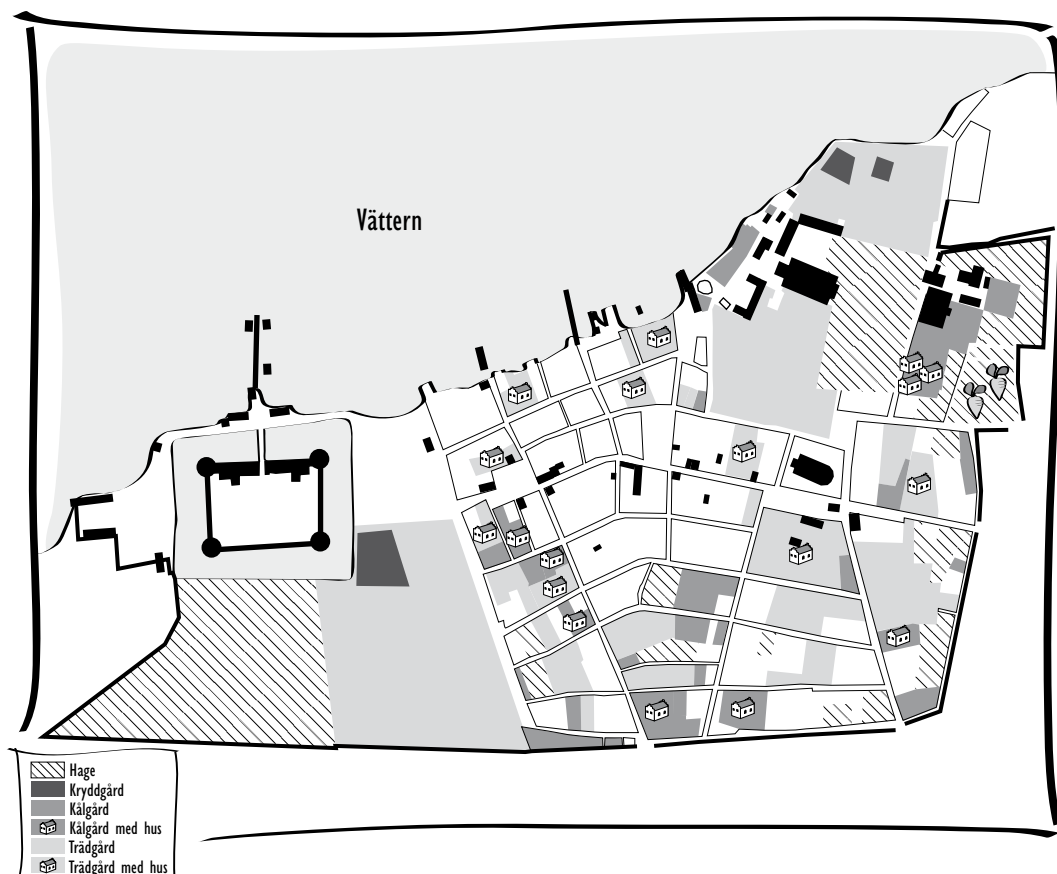
Den äldsta uppteckningen över tomterna i staden är från år 1560. Då bestod staden av 202 gårdstomter och 140 trädgårds- och kålgårdstomter (Söderström 2000:320). Med utgångspunkt i dessa uppgifter är det uppenbart att stora delar av den bebyggda delen av staden även bestod av odlade ytor. Kring stadsbebyggelsen fanns dessutom omfattande stadsjordar med åkrar, betes- och ängsmarker.

Lantmätare Eekbouns karta

Utifrån den äldsta tomtförteckningen är det svårt att få en uppfattning om var odlingstomterna har legat och hur stora de har varit. För att få en bild av detta får vi flytta oss ungefär 150 år framåt i tiden, till sommaren 1705, när lantmätaren Johannes Eekbom upprättade de första kartorna över staden och dess jordar (Eekbom 1979).

Lantmätare Eekbom redovisade 270 tomter i staden. Av dessa var 86 trädgårdar, kålgårdar eller gräshagar. Andelen odlingstomter i förhållande till gårdstomter var alltså mindre än i uppteckningen från 1560. Detta kan bero på att Eekbom endast karterade kålgårdarna inom stadsbebyggelsen, inte de som låg på stadsjordarna.

På kartan är de tomter som användes som trädgårdar, kålgårdar och gräshagar år 1705 markerade. Grafik Thomas Hansson, RAÄ. Efter Lindeblad 2006.

Med kartan som utgångspunkt kan vi se att de ojämförligt största trädgårdarna fanns kring Vadstena slott i väster och kring det som tidigare var birgittinerklostret, i stadens norra del (Lindeblad 2006:303ff). Här fanns mycket stora trädgårdar, där det enligt Eekbom odlades äpplen, päron, plommon och körsbär. I båda trädgårdarna fanns även vad Eekbom benämner "kryddesängar".

Det fanns även ett tämligen stort antal trädgårdar i stadens södra delar, merparten av dessa ägdes av stadens mer prominenta borgare, exempelvis borgmästare och rådmän. Trädgårdarnas storlekar varierade, de kunde vara alltifrån cirka 200 m² till 4 000 m² stora. I samma del av staden fanns även ett stort antal kålgårdar, flera av dem låg utmed stadsgränsen. Kålgårdarna var överlag mindre än trädgårdarna. De flesta av tomterna var obebyggda men på några av dem fanns även någon form av bebyggelse. Det fanns även trädgårdar och kålgårdar på själva gårdstomterna. Den allra största tomten med trädgård och kålgård ägdes av prosten Samuel Pontin. Den var drygt 7 000 m² stor och hade tidigare tillhört biskopen i Linköping. Förutom denna ägde Pontin ytterligare en stor obebyggd trädgårdstomt med karpdamm. Sannolikt har trädgårdarna och deras storlek varit ett uttryck för ägarens sociala tillhörighet.

I staden karterade Eekbom även tomter som han kallar "gräshagar". Troligen har tomterna använts som beteshagar och för fodertäkt. Gräshagarna har legat i samma områden som kålgårdarna och trädgårdarna (Lindeblad 2006: 303ff).

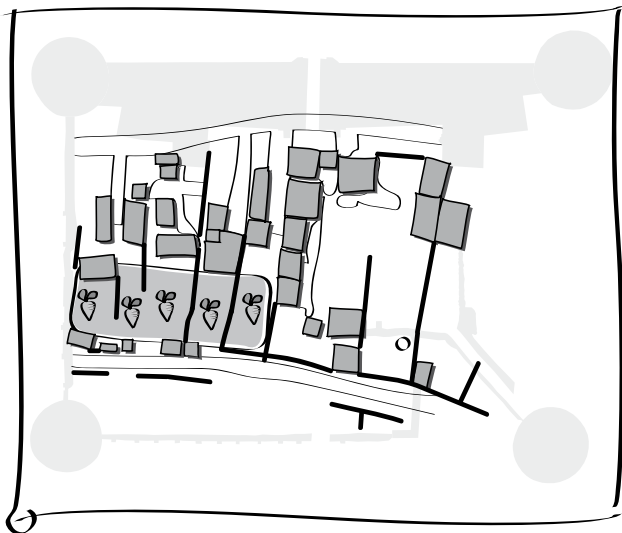
Sammantaget kan vi konstatera att när Johannes Eekbom karterade Vadstena sommaren 1705 var det en till stora delar grönskande stad som mötte honom. Stadens utkanter mot land, där de stora infartsvägarna nådde staden, bestod till stora delar av trädgårdar, kålgårdar och gräshagar. Innanför dessa fanns gårdstomter, somliga av dem med mycket stora trädgårdar.

Om vi återvänder till dagens flygbild över staden kan vi se att stadens odlade ytor var flera för 300 år sedan än idag. Detta gäller framför allt den södra delen av staden. Däremot finns flera av de större trädgårdarna helt eller delvis kvar som olika grönområden. Detta gäller framför allt de stora trädgårdarna vid Klosterkyrkan och kring slottet, men även stora delar av Samuel Pontins trädgård vid Storgatan är obebyggd idag.

Är då den trehundraåriga stadsbild som tecknats ovan just trehundraårig eller är den giltig även för äldre perioder? Som nämndes inledningsvis var ungefär 40 % av tomterna vid mitten av 1500-talet trädgårdar och kålgårdar. Det är tänkbart att denna stadsbild devis går tillbaka till senmedeltiden och att trädgårdarna och kålgårdarna var en del av stadskonceptet och stadens gestaltning redan från början.

Medeltida stadsgårdar

Under 1990-talet utfördes mycket omfattande undersökningar av stadsgårdar på den plats där Vadstena slott uppfördes vid mitten av 1500-talet. Under slottets försvarsvallar låg stora delar av den senmedeltida stadsbebyggelsen Sanden

När Vadstena slott uppfördes avhystes stadsgårdarna i stadsdelen Sanden. Flera av de senmedeltida gårdarna har undersökts i sin helhet och resultaten visar att åtminstone fem av dem hade kålgårdar i södra delen av tomten. Grafik Thomas Hansson, RAÄ. Efter Lindeblad 2006.

kvar och det gavs därmed mycket goda möjligheter att undersöka ett par stadsgårdar i sin helhet.

Bebyggelsen anlades i början av 1400-talet och fanns kvar i 150 år, fram till mitten av 1500-talet när slottet uppfördes. Tomterna har varit långsmala, bredden har varit mellan tio och femton meter medan längden har varit upp till 70 m. Bostadshusen var placerade mitt på tomten, med ekonomibyggnader och bodar ner mot Sjögatan och Vättern. Bakom bostadshusen fanns inhägnade, obebyggda ytor på fem av tomterna. Under homogena odlingslager fanns märken efter spadgrävning i den ljusa sanden, vilket gör att denna del av tomterna tolkats som kålgårdar. På en av tomterna var spadavtrycken koncentrerade i parallella, rektangulära former, vilket visar att odlingarna här har varit uppdelade i separata odlingsbäddar med gångar i mellan (Hedvall 2002:50ff). Liknande rektangulära odlingsbäddar har även undersökts i Linköping, på platsen för stadens medeltida franciskankonvent (Tagesson 2002:322).

Kålgårdarna hade samma placering på stadsgårdarna under de 150 år som de existerade. De var mellan 200–300 m² och upptog mellan en tredjedel och hälften av tomternas totala yta. Det är intressant att notera att odlingsytorna hade samma placering på samtliga fem tomter i förhållande till byggnader och gator. På ett flertal av tomterna fanns mindre byggnader som avgränsade kålgården mot en mindre bakgata in mot land. Mot granntomten avgränsades de i det äldsta skedet av flätverkshägnader och senare med plank. Tyvärr var bevaringsförhållandena för makrofossil dåliga inom undersökningsområdet, så det är svårt att uttala sig om vad som odlats på stadsgårdarna. De enda makrofossil som fanns bevarade var från palsternacka och lin (Hedvall 2002:21, 50f).

Skänninge

Skänninge ligger drygt en mil sydost om Vadstena, centralt placerad i en mångtusenårig odlingsbygd. Staden byggdes ut

under 1200-talet, men redan på 1000-talet fungerade platsen som centralort med bland annat två tidiga romanska kyrkor.

Under 2000-talet har mycket omfattande arkeologiska undersökningar utförts här i samband med en utbyggnad av järnvägen. Detta innebär att undersökningarna har utförts som ett tvärsnitt genom den medeltida staden. Flera vitt skilda miljöer har undersökts: en medeltida marknadsplats, stadens jordar, stadsgårdar, S:t Olofs dominikankonvent samt en tidigmedeltida storgård. Resultaten från undersökningarna är under bearbetning och kommer att publiceras under 2009 (Hedvall i manus a).

Vid undersökningarna har systematiska makrofossilanalyser utförts av arkeobotanikern Jens Heimdal, RAÄ. För fullständiga artlistor hänvisas till Heimdals rapporter som kommer att publiceras 2009, som bilagor i Skänningeprojektets basrapporter (Hedvall i manus b)

Det fossila växtmaterialet från Skänninge kommer inte från själva odlingarna utan proverna har framförallt tagits i olika avfallslager och golvlager. Detta innebär att växtmaterialet framför allt visar stadsbornas konsumtion, även om det är fullt möjligt, till och med troligt, att merparten av växterna har odlats i den medeltida staden.

Medeltida matväxter

I materialet finns en stor variation av olika spannmål, frukter, bär, grönsaker och matkryddor. Det är intressant att notera att makrofossilmaterialiet kommer från skilda livsmiljöer i staden, från S:t Olofs konvent och dess närmiljö men även från stadsgårdar och stadsjordarna.

Växtmaterialet från konventet kommer bland annat från brödernas kök, men även från avfallslager utanför byggnaderna. Lagren har i huvudsak har daterats till andra halvan av medeltiden. I kökets golv fanns ett stort antal kryddväxter bland annat dill, gurkört, lavendel, mejram och vitsenap och timjan. Enligt Jens Heimdal är flera av dessa växter inte tidigare arkeologiskt belagda i Sverige. Detta gäller bland annat gurkört, lavendel och timjan. I brödernas matlagning ingick även mer exotiska kryddor och bär, t ex fikon, russin och peppar. I kökets golv, samt i avfallslager utanför byggnaderna, fanns även en stor mängd olika grönsaker, frukter och bär. Bland dessa kan nämnas bondeböna, rädisa, sallat, persilja, lungrot, hallon och svarta vinbär (Heimdal 2008a, Heimdal 2008b).

Som redan nämnts var det inte bara vid konventet som det fanns ett intressant makrofossilmaterial. Även från ett par medeltida stadsgårdar och från stadsjordarna fanns makrofossil från grönsaker, bär och kryddväxter, bland annat lök, rova, fänkål, sallat, björnbär, sötkörbär, oregano och salvia (Heimdal 2008c, Heimdal 2008d, Heimdal 2008e). Detta visar att det inte bara var konventet som hade en varierad konsumtion utan att detta även gällde borgarna.

Avslutning

Undersökningarna i Vadstena och Skänninge visar att det har funnits omfattande odlingar i de båda städerna från medel-

tiden och framåt. Exemplet från Vadstena visar att kålgården var en viktig del av stadsgården redan från det att den första bebyggelsen uppfördes. Det rika och diversifierade växtmaterialet från Skänninge visar på en varierad konsumtion, i skilda livsmiljöer, redan under medeltiden. Med största sannolikhet har växterna odlats här, även om kålgårdarna och trädgårdarna ännu inte har lokaliserats arkeologiskt. Från det skriftliga källmaterialet vet vi att det har funnits både kålgårdar och trädgårdar åtminstone från 1400-talet och framåt i staden (Lindberg & Lindeblad i manus).

De senaste åren har också städerna lyfts fram som innovationscentra för hortikultur (t. ex. Tollin 2005:305). Tidigare har klostren ansetts ha spelat en helt avgörande roll för introduktionen och spridningen av trädgårdskulturen i Skandinavien, men från flera norska medeltidsstäder finns belägg för trädgårdsodling före klostrens etablering, både i det skriftliga källmaterialet och genom botaniska resultat (Öye 1998:23). Från de brittiska öarna, där det skriftliga källmaterialet är rikare, finns material från senmedeltid som visar att de mindre städerna var centrum för både produktion och konsumtion av agrara produkter. Flera av städerna skilde ut sig från landsbygden genom det stora antalet trädgårdsodlingar. På torgen såldes fröer, snittblommor och ympkvistar. I städerna fanns en betydligt större artrikedom i det odlade växtmaterialet än på landsbygden (Dyer 1994:121ff). Om det har förhållit sig på ett liknande sätt i de svenska städerna är svårt att uttala sig om med dagens källäge, men sannolikt kan vi framöver, genom nya och riktade arkeologiska undersökningar, belysa frågor kring städernas hortikultur på ett mer fördjupat sätt.

Källor

- Dyer, C. 1994. *Everyday Life in Medieval England*. London
- Eekbom, J. 1979. *Beskrivning över 1705 års karta över Vadstena*. Källor till Vadstenas historia nr 1. Föreningen Gamla Vadstena. Vadstena
- Hedvall, R. 2002. *Bebyggelse i staden*. Hedvall, R. (red). *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*. RAÄ, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 46. Stockholm
- Hedvall, R. m fl (red) i manus a. *Borgare, bröder och bönder. Nya perspektiv på Skänninges äldre historia*. RAÄ, Avdelningen för arkeologiska undersökningar
- Hedvall, R. m fl (red) i manus b. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport
- Heimdal, J. 2008a. Makroskopisk analys av jordprover från S:t Olofs konvent, Skänninge. Hedvall, R. m fl (red) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport
- Heimdal, J. 2008b. Makroskopisk analys av jordprover från Dyhagen, Skänninge. Hedvall, R. m fl (red) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport
- Heimdal, J. 2008c. Makroskopisk analys av jordprover från Motalagatan, Skänninge. Hedvall, R. m fl (red) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport
- Heimdal, J. 2008d. Makroskopisk analys av jordprover från kv Magasinet, Skänninge. Hedvall, R. m fl (red) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport
- Heimdal, J. 2008e. Makroskopisk analys av jordprover från Vistenagatan- Linköpingsgatan, Skänninge. Hedvall, R. m fl (red) i manus. *Basrapport Skänningeprojektet*. RAÄ, UV Öst rapport
- Lindberg, S. & Lindeblad, K. i manus. *Stadsbornas odlingar*. (red) Hedvall, R. m fl *Borgare, bröder och bönder. Nya perspektiv på Skänninges äldre historia*. RAÄ, Avdelningen för arkeologiska undersökningar
- Lindeblad, K. 2006. *Den gröna staden*. (red) Larsson, S. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. RAÄ. Stockholm
- Söderström, G. (red) 2000. *600 år i Vadstena. Vadstenas historia från äldsta tid till år 2000*. Vadstena
- Tagesson, G. 2002. *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30. Lund
- Tollin, C. 2005. *Klostren och trädgårdarna*. Tunón, H. m fl (red). *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige 2*. Stockholm
- Öye, I. 1998. *Middelalderebyens agrare trekk*. Bergen

Karin Lindeblad, arkeolog
Riksantikvarieämbetet, UV Öst
Roxengatan 7
582 73 Linköping
karin.lindeblad@raa.se

Trädgårdsdjur och djurgårdar

– en skiss till ett forskningsprojekt

ÅSA AHRLAND

Trädgårdar för tanken i första hand till växter. Det är växter som skapar rumslighet, växter som ger färg och utgör dekoration, växter som ger avkastning i form av grönsaker och frukt. Men det har också funnits andra levande väsen som nästan lika intimt förknippats med trädgården genom historien – nämligen olika slags djur.

Jag tänker nu inte i första hand på sorkar, maskar, insekter och andra kryp som glatt och oroat trädgårdsodlare i alla tider, utan djur som uttryckligen anskaffats till trädgården för att på olika sätt ingå i dess program.

Människor och djur i paradiset

Människan har alltid hållit sig med djur för att få nyttigheter som mat och kläder och för att kunna transportera sig själv och sitt gods, men också för nöjes skull, som sällskap, för deras skönhet eller exotiska ursprung, som studieobjekt och för jakt. Under renässansen ansågs världen vara skapad åt människan att nyttja och bruka, idéer som hade sitt ursprung hos såväl de klassiska filosoferna som de bibliska berättelserna. Det mänskliga herraväldet över naturen var en central del av den gudomliga planen, vilket innebar att alla djur och växter var underkastade människans behov och önskningar (Thomas 1988).

Inom trädgårdskonsten var en central tanke att återskapa paradiset, en plats bortom tid och rum, präglad av både antika paradismyter – såsom Hesperidernas trädgård, Arkadien, Elysium, lycksalighetens ö och guldåldern – och Bibelns lustgård. Arketypiskt för det jordiska paradiset var ett behagligt klimat, där det ständigt rådde ett mellanting mellan vår och sommar. Utan att någon egentlig arbetsinsats krävdes, hade man tillgång till ett aldrig sinande överflöd av frukter och örter. Luften var fylld av fågelsång och doften från blommor. Vatten kunde flöda fram i (ofta fyra) floder eller bestå av ett eller flera springvatten – livets källa. Det fanns också ett heligt träd, som i den kristna traditionen både var livgivande och orsaken till syndafallet (Beretta 1993). På denna plats levde människor i fred med varandra och naturen.

I renässansens trädgårdar hade djuren ofta en symbolisk innebörd och behövde inte ens vara i levande form. Ett sådant berömt exempel är trädgården vid Villa Medici i Castello i närheten av Florens, där grottans tre fontäner i form av olika djurgrupper utgör en central del i det allegoriska programmet. Här återfinns vilt som kronhjort, dovhjort, vildsvin, björn och varg, tillsammans med husdjur som katt, hund och lamm och exotiska djur som lejon, dromedar, giraff och noshörning. Djuren bär spår av färg som visar att de varit målade och en del av dem hade riktiga horn och betar. Här finns också ett myto-

logiskt djur, enhörningen, sedan medeltiden en symbol för rent vatten och harmonin i naturen. Enligt myten ska enhörningen kunna rena vatten från gift genom att doppa ner sitt horn och därmed göra det säkert för de andra djuren att dricka. Flera av de verkliga djuren symboliserade vissa egenskaper, medan andra föreställde djur som man fått i gåva (Lazarro 1990).

Att samla på djur

Att skänka intresseväckande djur åt furstar och andra ur eliten är en tradition som sträcker sig tillbaka till antiken. Att äga en samling av djur, särskilt exotiska sådana, har skänkt stor status. Svenska regenter som drottning Kristina, Karl XI och Fredrik I, erhöll främmade djur som lejon, tigrar och leoparder i gåva från framför allt utländska kontakter. Under vissa perioder förvarades djuren på Stockholms slott, men under 1730-talet iordningställdes en så kallad Lejonkula på Södra Djurgården (Karling 1931, Arvidsson 2000). Men levande djur kunde också installeras i eller i anslutning till trädgårdar, som på så sätt kunde uppvisa ytterligare en fascinerande aspekt av naturens värld. Så ska till exempel Karl XI ha hållit renar som trädgårdsdjur.

Den förmodligen vanligaste anläggningen avsedd för djur i de skandinaviska trädgårdarna var fiskdammar av olika slag, men också fågelhus med intressanta och ovanliga fåglar. Bland de första kända fågelhusen i Sverige är de som den trädgårds- och djurintresserade Erik XIV byggde på 1550-talet i slottsträdgården i Uppsala och några år senare vid Stockholms slott (Karling 1931). Vi vet också att Tycho Brahe i sin trädgård vid Uraniborg på Ven i slutet av 1500-talet hade voljärer (Norlind 1970). Han lät också anlägga ett stort antal dammar på ön, men trädgården tycks varken innehållit dammar eller andra vattenkonster. Exempel på äldre bevarade ruddammar finns på Visingsö, i den så kallade Lundaträdgården norr om Visingsborg, som ingick i Per Brahe d.y:s gudskomplex. Fågelhus fortsatte att skänka status och ge en extra dimension åt såväl formala anläggningar som landskapsparker. Bevarade exempel finns bland annat vid Drottningholm, Leufsta bruk och Forsmarks bruk (rekonstruerat).

Idén om den vetenskapliga trädgården uppstod på 1500-talet med början vid universiteten i Pisa, Padua och Florens. Samlingarna kom ofta att bestå av såväl växter som djur. I Sverige anlades den första akademiträdgården i Uppsala på 1650-talet av Olof Rudbeck. Under Carl von Linnés tid som professor och föreståndare vet vi att det fanns en mängd olika djur i trädgården, såsom olika slags apor och fåglar, marsvin, gulfiskar, sköldpaddor och tvättbjörnar (Svanberg 2007). För ändamålet inrättades ett djurhus.

Flera av djuren var skänkta av kungaparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika för att Linné skulle kunna studera dem vetenskapligt – ett uttryck för 1700-talets stora intresse för att förstå

naturen. Linné själv var mycket road av djur och har skrivit några av sina bästa och mest personliga texter om de djur han haft i trädgården och de han mötte under sina resor. Hans medryckande beskrivning av lämmelns envisa strävan utmed en rak linje mot sin egen undergång i havet, har tolkats som en metafor för den mänskliga civilisationen (Berglund 2007).

Jaktparker och djurgårdar

En särskild form av djurhållning var djurgården, en plats ägnad åt jakt på inhägnade djur. Jakten var tänkt att bedrivas som ett slags ritualiserad sport eller lek. Att den medeltida jakt-parken ibland snarast hade funktionen av skafferi där högvilt och domesticerade djur kunde beta tillsammans har under senare år framförts av engelska forskare (Birrell 1992). Med sina kanaler, dammar, lusthus, alléer och siktaxlar, rundplatser och strålformiga vägsystem hade djurgården en stark koppling till trädgården som rum.

Nyare forskning visar att det i Skandinavien kan ha funnits djurgårdar redan under 1200-talet. Dessa tycks framför allt ha varit placerade på öar, men förekom också i inhägnad form vid till exempel Dalby Kungsgård i Skåne (Andrén 1997). Jakt, särskilt på högvilt och rovdjur, har sedan antiken varit knuten till en tydlig härskarsymbolik och djursymboler med anknytning till jakt har alltid haft en positiv laddning inom heraldiken. Det viktiga samförståndet mellan en monark och naturen i form av djur visar en beskrivning av Karl XII:s tillfrisknande från en skada i samband med den turkiska fångenskapen. När kungen gick ut följdes han inte bara av sin uppvaktning, utan också av "älgar, hjortar och små rådjur", som ville se kungen. När han återvände till sin kammare låg djuren kvar och väntade utanför (Broberg i Thomas 1988).

Erik XIV tog på 1500-talet initiativ till att skapa en djurgård på Waldemarsön i Stockholm, nuvarande Södra Djurgården. Brodern Johan III anlade djurgårdar med stora djurbesättningar vid de flesta kungliga slotten. Med den så kallade Kungliga Djurgårdsinrättningen 1567 blev i ett första skede hela Öland inrättat som jaktpark. All jakt på högvilt på ön var därmed förbehållet kungen. På 1650-talet byggde Karl XI en mur mitt på ön för att hålla viltet samlat och i viss mån mildra skadorna på böndernas åkrar, en åtgärd som Linné under sin resa ett sekel senare inte ansåg fungerade (Linné 1977).

Adelsgårdarnas djurgårdar

Under 1600-talet förekom också djurgårdar vid adelsgårdarna. Jacob de la Gardie tycks ha varit en av dessa godsherrar som gärna idkade jakt i sina djurgårdar. Vid Ekholmen ska han ha haft ett stort antal djur i djurgården (Karling 1931). Den nya djurgården var enligt en karta från 1688 mycket stor huvudsakligen bestående av gran- och björkskog och genomkorsad av gångar som på ett på ställen sammanstrålade i så kallade stjärnplatser, varav en var försedd med ett lusthus (Karling 1931).

Vid Läckö anlades den så kallade Lilla Djurgården, som senare vidareutvecklades av sonen Magnus Gabriel De la Gardie, med bland annat ett stall och en djurvaktarbostad. Anläggningen fick så småningom en alltmer parkliknande karaktär med flera

dekorerade portaler, ett par skulpturer, kanaler och stjärnplatser. På andra sidan sundet låg Stora Djurgården, som inte tycks ha haft motsvarande jaktgator och stjärnformationer och som under 1700-talet användes för bete (Waern 2003). Magnus Gabriel De la Gardie tycks liksom sin far ha varit road av sina många djurgårdar. Enligt ett inventarium från Jacobsdal (nuvarande Ulriksdal) fanns det en stor mängd hjortar, påfåglar och duvor i djurgården 1653. En av rikskanslerns egna skisser några år senare visar att han ville att djurgården också skulle förses med en voljär (Karling 1931).

Stora och imponerande djurgårdar fanns också vid det stenbockska Torpa/Håfsnäs i Västergötland, där kartmaterialet visar att man på 1600-talet hade ett par djurgårdar, den ena med en stor jaktstjärna med ett lusthus i centrum på udden i sjön mittemot slottet, och vid Ekolsund i Uppland, där en jaktstjärna markerats på 1688 års karta på samma plats som siktaxlar än idag strålformigt huggs ut i vegetationen. I Skåne hade Hans Ramel och Amalia Beata Lewenhaupt, båda mycket jaktintresserade, stora djurgårdar vid Övedskloster och Maltesholm under 1700-talets andra del. Vid ett besök 1763 på deras gods Hviderup, antecknade Carl Bonde förundrat i dagboken, att då han och värdparet efter middagen gick ut för att titta på stallet, had de följts åt av ett tamt rådjur "som en hund". I trädgården roade en apa sällskapet (Trolle-Bonde 1894).

Forskning om djurgårdar

Djурparker är ett forskningsfält som är på uppåtgående internationellt, inte minst inom brittisk forskning, där framför allt arkeologer och historiker fokuserat på de medeltida jaktparkerna. Man har pekat på att de inte bara ska ses som statussymboler utan något ekonomiskt incitament. Djurgårdarna kunde användas för bete och de bidrog också med timmer, ved och andra värdefulla resurser (Birrell 1992). På senare år har också en teori lanserats om att jaktparkerna kan vara en tidigare företeelse i Storbritannien än man tidigare trott, således inte ett fenomen specifikt kopplat till den normandiska erövringen 1066 (Liddiard 2003).

Trots att djurgårdar ofta finns kvar i det fysiska landskapet och förekommer i stor mängd i äldre kartmaterial, tycks kunskapen om dem vara liten. Idag kan de ofta tolkas som rester av någon ursprunglig prehistorisk skog och de skyddas som naturreservat och/eller har de övergått till att bli landskapsparker. Deras historia är egendomligt okänd och outforskad, vilket får konsekvenser för hur de hanteras idag.

Mitt projekt kommer att ha som målsättning att i första hand fördjupa och bredda kunskapen om djurgården som fenomen och företeelse i Sverige. Avsikten är att studera djurgårdarnas rumsliga placering i förhållande till herrgårdsbyggnader, trädgårdar och andra element i landskapet. Viktigt att undersöka är också djurgårdarnas storlek, utformning, användning – samt hur arbetet organiserades. Centralt är frågor om jaktens koreografi och vilka djur man höll sig med. Hade djurgården en symbolisk dimension och vilka föreställningar om natur och kultur avspeglar dess parker? Frågan är också vilka andra funktioner djurgårdarna kunde ha, förutom att vara skafferi och ge möjlighet till jakt.

Källor

Andrén, Anders, 1997, *Paradise Lost. Looking for Deer parks in medieval Denmark and Sweden. Visions of the past. Trends and traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund Studies in medieval Archaeology 19, Stockholm/Lund

Arvidsson, Cathrine, 2000, Lejon och lusthus på Djurgården. *Kulturvärden* 2000:4

Beretta, Ilva, 1993, *The World's a Garden. Garden poetry of the English Renaissance.* Acta universitatis upsaliensis, Studia anglistica 84

Berglund, Karin, 2007, *Jag tänker på Linné, han som såg allt.* Stockholm

Birrell, Jean, 1992, Deer and Deer Farming in Medieval England. *The Agricultural History Review*: 40

Karling, Sten, 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nôtre-stilens genombrott.* Stockholm

Lazarro, Claudia, 1990, *The Italian Renaissance Garden.* Yale
Liddiard, Robert, 2003, *The Deer parks of Domesday Book.*, Landscapes vol 4:1

Linné, Carl von, 1777, *Carl Linnaeus öländska och gotländska resa år 1741.* Red. Carl-Otto von Sydow, Stockholm

Svanberg, Ingvar, 2007, *Deras mistande rör mig så hierteligen. Linné och hans sällskapsdjur.* Uppsala

Norlind, Wilhelm, 1970, *Tycho Brahe. En levnadsteckning med nya bidrag belysande hans liv och verk.* Lund

Thomas, Keith, 1988, *Människan och naturen.* Stockholm (Inledning av Gunnar Broberg)

Trolle-Bonde, Carl, 1894, *Arkivalier rörande egendomen och dess egare samt Bonde-grafven i Spånga kyrka.* Lund

Waern, Kolbjörn, 2003, *Ett jaktparti på Läckö på De la Gardies tid. Jakten. Konstnärens motiv – jägarens mål.* Stockholm

Åsa Ahrland, agr. dr.
forskarassistent i agrarhistoria
Institutionen för ekonomi
Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna
asa.ahrland@ekon.slu.se

*Halali!
Hjorten er
stillet i vandet.
Gouache af
Johan Jacob
Bruun.
Ca. 1750.*

Nordsjælland – en kongelig dyrepark

JETTE BAAGØE

Fra Vikingetiden, måske før, og frem til 1800-tallet drev stormænd flere former for jagt, der var så ressourcekrævende, at udbyttet slet ikke stod mål med omkostningerne.

Europas fyrster rejste, brevvekslede og udvekslede gaver, ofte kostbare jagthunde og våben. Deres magt var baseret på ejerskabet til jorden og evnen til at bruge våben, og når de mødtes, underholdt de hinanden med bl.a. store, fornemme jagter. Jagt fungerede som krigstræning i fredstid, og under jagten kunne fyrsten bevise sit mod og sin våbenfærdighed overfor både mandlige og kvindelige gæster. Jagten blev et stormandssymbol, og i århundreder var den med til at kaste glans over sine udøvere: ”Thi jagten er stadig en kær sysselsætning for lysende fyrster...”, som Olaus Magnus skrev i 1555.

Tidlige dyrehaver

Den mest kendte stormandjagt er falkejagten, men det er jagten på det store vildt, f.eks. kronhjort, der har sat flest spor i vore landskaber. Denne jagt krævede nemlig ikke alene et stort mandskab, mange heste og hunde og kostbare net og vogne, men også plads. Store og helst beskyttede skovarealer, hvor vildtet kunne trives og jages. Vi ved, at stormænd andre steder i Europa meget tidligt havde hegnede jagtparker, i Sydtykland kaldtes de ”Forsten” (Kiess 1998) og på De Britiske Øer havde angelsakserne før normannernes erobring ”hagas”, det vil sige hegnede skove med fangstanlæg. Det ældste, der er omtalt i et testamente fra 1000-tallet, kaldtes endda ”derhage” (Hooke 1998).

I Danmark er det påfaldende, at dåvildtet, som sandsynligvis er indført allerede i Vikingetiden, ofte findes på små skovklædte og senere kongeligt ejede øer, f.eks. Romsø ved Fyn, og i Skåne ser det ud til, at der i det 13. århundrede har været en dyrehave ved Skyttsie nær Skanör (Larsson 2006). De første kendte skriftlige kilder, der omtaler danske dyrehaver, er dog fra 1500-tallet.

Omkring 1540 anlagde dronning Dorothea således en dyrehave ved Koldinghus i Jylland, og ca. 20 år senere indrettede hendes søn Frederik II en dyrehave ved Frederiksborg Slot i Hillerød. Også adelige havde dyrehaver, men selvom der var både kronvildt og vildsvin i dyrehaverne, var der vist i begyndelsen mest tale om menagerier med eksotiske dyr som fasaner og urokser. I 1617 oprettede Christian IV Store Dyrehave syd for Hillerød, og hensigten med den var først og fremmest at gavne jagten på hjortevildtet, som blev holdt inde bag et hegn bestående af en grøft og et dige med beplantning eller stakit på toppen (Weismann 1929). Intet kunne dog måle sig med det storstilede projekt, hvormed hele det nordøstlige Sjælland fra 1670 blev inddraget til én stor kongelig jagtpark.

Før dette kunne lade sig gøre, havde kongerne dog gennemført en meget stor samling af deres ejendomme. Den

begyndte, da Christian III i 1536 gennemførte reformationen i Danmark. Beslaglæggelsen af alt kirkens gods gjorde med ét slag kongen til landets største godsejer, men det nye kongelige gods lå spredt overalt i landet, f.eks. ejede Christian III lige efter reformationen mere end 2 000 gårde i Skåne. For at effektivisere godsdriften og ikke mindst af hensyn til jagten byttede kongerne sig derfor i løbet af det 16. århundrede til så meget gods i Nordsjælland, at det meste af landsdelen ved århundredets slutning var kongelig ejendom. Her havde kongen alene jagtretten, og den kongelige vildtbanes grænser blev markeret i terrænet ved hjælp af vildtbanepæle. I Hillerød omdannede Frederik II det adelige Hillerødsholm til Frederiksborg Slot, der som residensslot blev udgangspunkt for kongens flerdages jagter i det nordsjællandske landskab. Under jagterne indlogerede det kongelige jagtselskab sig på særlige jagtgårde, og flere af disse blev senere erstattet af egentlige slotte, ved Ibstrup nær Kgs. Lyngby byggede Christian IV f.eks. i 1600-tallets første årti et slot, der senere fik navnet Jægersborg.

Parforcejagt

Renæssancens konger havde med andre ord skabt forudsætningerne for det storstilede jagtanlæg, som under barokken kom til at omskabe Nordsjælland til en egentlig kongelig jagtpark, hvis spor i dag tegner sig ganske tydeligt i landskabet.

Den, der stod bag det kæmpemæssige anlæg, var den jagtglade konge Christian V (1670–1699). Før sin tronbestigelse havde kronprinsen været på dannelsesrejse i Europa, hvor han bl.a. havde besøgt Solkongen i Paris. Her var den unge kronprins blevet introduceret til en jagtform, som han ikke kendte, men som blev en ren passion for ham, nemlig ”La venerie”, som på tysk og dansk blev til ”parforcejagt”.

Parforcejagt er en videreudvikling af den ældgamle hidsejagt med heste og hunde, som første gang er beskrevet af normanneren Henri des Ferrieres omkring 1370 i *Le livre du Roy Modus*. Under en parforcejagt forfølger beredne jægere med hunde en udvalgt hjort, indtil den ikke kan løbe længere, hvorefter jagtens fornemste deltager giver den nådesstødet. I barokken havde denne jagt udviklet sig til et veritabelt pragtskuespil, hvis vigtigste formål var at illustrere fyrstens gloire.

Det meste af det hårde arbejde blev gjort af et stort jagtpersonale, som i farvestrålende uniformer forfulgte hjorten gennem skoven på lyse heste og med brogede hunde. De fornemme gæster fulgte normalt jagten fra en udvalgt plads og afventede signalet om, at hjorten var løbet træt, før de kastede sig ud i det sidste vilde forfølgelsesridt. Under jagten ventede grupper af jægere med friske heste og hunde strategisk placeret på poster i landskabet, og man kommunikerede om jagtens gang ved hjælp af de smukt klingende naturhorn, parforcejagthorn.

Parforcejagten krævede et stort areal, for en god kronhjort kan løbe fra hundene i omkring et par timer. Desuden krævede den et landskab, hvor det ikke skadede for meget, når heste og hunde jog af sted over stok og sten, og helst relativt åbent, så jægerne kunne følge jagten med øjnene. Derfor inddelte barokkens fyrster ofte skovene i afdelinger, de såkaldte Jagen, der var afgrænset af snorlige veje, som skar hinanden i regelmæssige stjerner, hvor jægerne kunne posteres.

Allerede som kronprins havde Christian V i 1669 fået overdraget en nyanlagt dyrehave i Boveskov ved slottet Ibstrup, men så snart han selv var kommet på tronen i 1670, tog han fat på at udvide dyrehaven. Han nedlagde landsbyen Stokkerup, som var blevet lagt øde under svenskekrigene og lod derefter indhegne det areal, der i dag omfatter både Jægersborg Dyrehave og Jægersborg Hegn. Samtidig flyttede kongen hele det kongelige jagtpersonale til Ibstrup, som lå syd for dyrehaven, og slottet blev sat i stand og omdøbt til Jægersborg. I den nye dyrehave blev anlagt et system af jagtveje, som var uregelmæssigt, fordi landskabet var meget åbent, og centralt i haven opførte kongen en lille jagtpavillon. Nu kunne Christian V jage uden at genere nogen eller blive generet af nogen, men heller ikke Jægersborg Dyrehave var stor nok til den ambitiøse konge.

Den store jagtpark

I årene 1684–1699 lod Christian V næsten hele Nordsjælland indrette til brug for parforcejagten. Ved hjælp af de helt rette jagtveje blev skovene inddelt i regelmæssige Jagen, og hvor skoven var for tæt, blev den hugget bort i op til 20 m brede bæltter langs vejene. I Store Dyrehave opsattes på den centrale vejstjerne en sten med en kompasrose og vejstjernen blev kaldt Kongestjernen. Af hensyn til kommunikationen under jagten fik vejene numre, som i terrænet var markeret på sten. De veje, der udgik fra Kongestjernen hed Etvej, Tovej, ... Ottevej, og da alle vejene førte til en ny vejstjerne, fik disse sekundære kryds navne efter vejene, altså Etkorset, Tokorset, ... Ottekorset.

Jagtvejssystemet omfattede ikke blot Store Dyrehave, men næsten hele Grib Skov, Grønholt Vang og Mose, Geels Skov, Harreskoven, Nørreskoven, og senere også skovene nordøst for Fredensborg. Altså næsten alle de kongelige skovområder i Nordsjælland.

Projektet var enormt og krævede stor ingeniørkunst. Det har været foreslået, at Ole Rømer skulle have været involveret, men nyere undersøgelser (Dahl 2003) har vist, at det nok var hærens vejbygningsingeniører, der stod bag. Størrelsen af opgaven fornemmes, når man hører, at projektet i Store Dyrehave blev påbegyndt i september 1687 og afsluttet i juni 1690. I høsten 1687 arbejdede 384 soldater på vejene. Året efter var 289 soldater i gang fra maj til september, hvilket svarer til i alt 26 010 mandedage. De brugte bl.a. 473 jernskovle, 214 hjulbøre, 195 hakker og 129 økser. Skal man tro regnskaberne, levede soldaterne især af brød – og velsagtens øl. Det enorme anlæg er lavet "par force" med rugbrød som drivkraft.

Da Frederik IV omkring 1720 byggede Fredensborg Slot ved Østrup, hvor allerede Frederik II havde haft en jagtgård, anlagde man parken, så den udnyttede Christian V's jagtveje og knyttede forbindelsen til det grandiose anlæg på den anden side af Esrum Sø. De kongelige slotte og jagtvejsanlægget var to sider af samme sag, og den kongelige nordsjællandske vildtbane var reelt forvandlet til en omhyggeligt indrettet jagtpark.

I Oplysningstiden blev skovbruget vigtigere for statsmagten end jagten, og i 1777 blev den dyre og nu lidt gammeldags parforcejagt nedlagt. Hundene blev givet bort som gaver til andre europæiske fyrster, bl.a. den svenske konge, men jagtvejene var stadig nyttige. Indenfor skovens gærde blev de brugt af skovens folk, udenfor blev de brugt af bønderne, og ved denne brug blev de bevaret. I 1805 blev det bestemt, at alle arealer, der var udlagt som skov skulle hegnes med stendiger for at udelukke heste, køer og svin, som før havde fourageret i skovbunden om efteråret. Også derved blev de gamle jagtveje bevaret.

Jægersborg Slot ca. 1685 og derunder et idealbillede af et parforcejagtlandskab. Opslag fra Tüntzer 1682 – 86.

Jagtvejsanlæggene ses tydeligt på dette Videnskabernes Selskabs kort over Nordsjælland dateret 1768.

Et bevaret jagtlandskab

I dag ligger det kolossale anlæg i Nordsjælland som et minde om en tid, da kongen havde magt til at udlægge hele landsdele til brug for sin egen og "fremmede høje herrers amusement og plaisir", som overjægmester C.C. Gram formulerede det i 1741 (Weismann 1931). Parforcejagtvejene er aldrig blevet fredet, og kun dele af anlægget beskyttes af staten. Andre bliver ødelagt af private ejere eller truet af naturforvaltningsprojekter, dels fordi man ikke til fulde forstår deres store kulturhistoriske værdi, dels fordi anlægget er så stort, at det er for dyrt at frede det in extenso. Alligevel er det nordsjællandske parforcejagtlandskab et af de bedst bevarede i Europa, hvor de fleste af barokkens jagtvejssystemer i dag er blevet til gader i larmende metropoler.

Referencer

- Dahl, B. Weesterbeek. 2003. 1600-tallets parforcejagtveje i Nordsjælland. *Fra Frederiksborg Amt* 2003:7–32
- Magnus, Olaus, 1982. *Historia om de nordiska folken*. Facsimile udgivet av Gidlunds i samarbejde med Institutet för Folklivsforskning vid Nordiska Museet og Stockholms Universitet. Malmö
- Hooke, D. 1998. Medieval forests and parks in southern and central England. In: Watkins, Charles. (ed.) *European woods and forests. Studies in cultural history*. Cambridge
- Kiess, R. 1998. The word 'Forst/forest' as an indicator of

fiscal property and possible consequences for the history of Western European forest. In: Watkins, Charles. (ed.) *European woods and forests. Studies in cultural history*. Cambridge

Larsson, M. 2006. Hjortpark, kronoskog och ladugård – nya perspektiv på Skyttsie Hage på Skanörs ljung. *Meta* 2006, 4:3-18

Le livre du Roy Modus. Codices selecti 1989, Facsimile Vol XCI, Commentarium Vol. XCI. Facsimilie af håndskrift Fr.12399 fra 1379 i Bibliotheque nationale, Paris. Med tysk oversættelse af Max Haehn 1975

Täntzer, J. 1682-86. *Der Dianen Hohe und Niedere Jagd-Geheimnis I -III*. København

Weismann, C. 1929. *Vildtet i Jægersborg Dyrehave*. København

Weismann, C. 1931. *Vildtets og jagtens historie i Danmark*. København

Jette Baagøe, museumsdirektør

Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum, Hørsholm, Danmark
baagoe@jagtskov.dk

Mellem fornøjelse og belæring

– zoologisk haves mange funktioner

ANNE KATRINE GJERLØFF

Animal Studies – eller dyre-studier – er et voksende og vidtforgrent felt, der spænder fra praktisk veterinærgering til eksperimentel biokemi, fra litteraturvidenskab til politisk aktivisme. Også i historiefaget er dyrs betydning og rolle i den historiske udvikling efterhånden blevet et emne som forskere finder relevant. Et klassisk emne indenfor dyrehistorie er fremkomsten af zoologiske haver fra 1700-tallet og de zoologiske havers udvikling og sammenhæng med kulturelle, politiske og samfundsmæssige forandringer.

Fremskridtsfortællingen

Traditionelt er de zoologiske havers historie blevet beskrevet som en fremskridtsfortælling: fra de uhygiejniske, omrejsende menagerier med få og dårligt plejede dyr til den moderne, velorganiserede, vidensformidlende og dyrebeskyttende Zoo. Menagerierne beskrives som drevet for pengenes skyld, som et sted hvor publikum kom for at få tilfredsstillet deres nysgerrighed efter eksotika, og hvor dyrene ofte blev pint og plaget. I modsætning hertil fremhæves moderne zoologiske havers vægt på bevaring af truede dyrearter, forsøg på at tilfredsstille dyrenes naturlige behov og adfærd, og bestræbelserne for at sætte informationer til rådighed for publikum frem for bar underholdning.

Som en væsentlig del af denne udvikling fremhæves ofte den tyske dyrehandler Carl Hagenbeck og hans revolutionerende ideer om zoologiske havers arkitektur, der skabte illusioner om åbne rum og ikke-eksisterende indespærring af dyrene. Hagenbeck indførte panoramaer som afløsning for bure, hvilket var til åbenlys fordel for publikum, og til en hvis grad også gav dyrene større bevægelsesfrihed.

Et nærmere blik på de zoologiske historier giver dog hurtigt fingerpeg om, at den lineære fremskridtsfortælling ikke er helt så enkel, hvilket også påpeges i flere nyere bøger om emnet.

Nye zoo-historier

Udviklingen fra menageri til zoologisk have, fra underholdning til videnskab, kan ikke tegnes så sort/hvid, som det ofte er blevet gjort, men kan nuanceres med mange flere gråtoner. I den del af dyrestudierne, der er særligt kritisk overfor den moderne verdens objektivering af dyr og som har berøringsflader til dyrerettighedsbevægelsen, er der desuden opstået en yderst kritisk retning inden for zoo-studier, der tager udgangspunkt i John Bergers essay *Why look at Animals?* fra 1980 (Berger 1984).

Samtidig er helt nye emner blevet inddraget i historieskrivningen om de zoologiske havers udvikling. Zoo-arkitektur, kunstneres brug af zoo-dyr, forholdet mellem populærkultur

og akademisk videnskab, selve opfattelserne af dyrenes rolle i forhold til mennesker og ikke mindst zoo i et magtperspektiv, hvor temaer som kolonialisme og imperialisme indgår, er emner som forskere i de seneste år har inddraget i undersøgelser af zoologisk haves historie. I svensk sammenhæng kan man nævne Sofia Åkerbergs analyse af London Zoo og Cornelius Holtorfs behandling af zoologiske haver i kulturarvs- og arkæologisk retning.

Jeg selv har som en del i et større forskningsprojekt om dyrs funktioner og rettigheder i Danmark i 1800-tallets slutning fokuseret på hvilken rolle dyrene i zoologiske have spillede. Hvilke historier indgik dyrene i? Hvilke egenskaber blev de tillagt? Hvad krævede og forventede man af et zoo-dyr i forhold til erhvervelse af ny viden og underholdning? Og var der nogen dyr der i højere grad opfyldte disse forventninger end andre?

I denne artikel vil jeg behandle et par af disse spørgsmål i forhold til Københavns Zoologiske have: hvilke argumenter blev der brugt for relevans af den zoologiske have og hvordan opfattede man de dyr der kunne ses i haven.

Nytte og fornøjelse

Læreren og ornitologen Niels Kjærbølling åbnede en lille og relativt uimponerende zoologisk have i København i sensommeren 1859 på det sted, hvor haven stadig ligger i dag. Forinden havde Kjærbølling ansøgt om Kongens støtte til projektet, og han fremsatte de argumenter der skulle gå igen i alle de følgende ansøgninger og diskussioner af zoologiske havers relevans.

Det første argument var, at en zoo kunne styrke Københavns ry. Når alle andre betydningsfulde byer havde en zoo burde København også have en – Danmark skulle ikke stå tilbage for nogen. Det er et argument der også ses da Julius Schiøtt tiltrådte som Zoos direktør i 1900 og omtalte haven som "en første Rangs Prydelse og Tiltrækningskraft for vor By" (Schiøtt 1900, s.5).

Kjærbøllings andet argument var en treleddet størrelse: zoo var fornøjeligt og lærerigt for publikum, og derigennem til nytte for staten. Det er helt tydeligt hos både Kjærbølling og de senere direktører for Københavns Zoo, at man er bevidst om at haven ikke blot er til belæring og videnskab, men også er til fornøjelse – en underholdningsinstitution. Det er ikke et enten-eller, men et klart både-og. Havens konsulent Tauber skrev i 1884 at Zoo ikke blot var til "Gavn og Nytte, men ogsaa til megen Glæde og Fornøjelse." (Tauber 1884 s. 4)

Selvom direktøren Schiøtt ikke nævnte fornøjelser i forbindelse med havens 50 års jubilæum hvor Zoo blev omtalt som

Forside til en 'Guide til besøgende i Københavns Zoo' fra 1899. Billedet forestiller Apistempet der dengang fungerede som indgangen til Zoo. Templet var et pseudoantikt tempel for den tyreguden Apis og var en del af det romantiske haveanlæg i Frederiksberg have som Zoologisk have støder op til. Templet er nu utilgængeligt og Zoo har i mange år være lukket helt ud mod Frederiksberg Have. Med det nye elefanthus der blev indviet i maj 2008 har Zoo igen åbnet sig mod Frederiksberg have med direkte udsyn til elefanternes anlæg fra haven.

"Til Nytte for Videnskaben, til fremme for Folkeoplysningen og til Pryd for Hovedstaden" (Schiøtt 1909 s. 13), så var Schiøtt en direktør som anerkendte at publikum skulle underholdes. Schiøtt indførte derfor Hagenbecks folkekaravaner, koncerter og andre underholdende indslag som ikke normalt blev forbundet med zoologiske haver, der normalt defineredes via tilstedeværelsen af dyr.

Dyrenes rolle

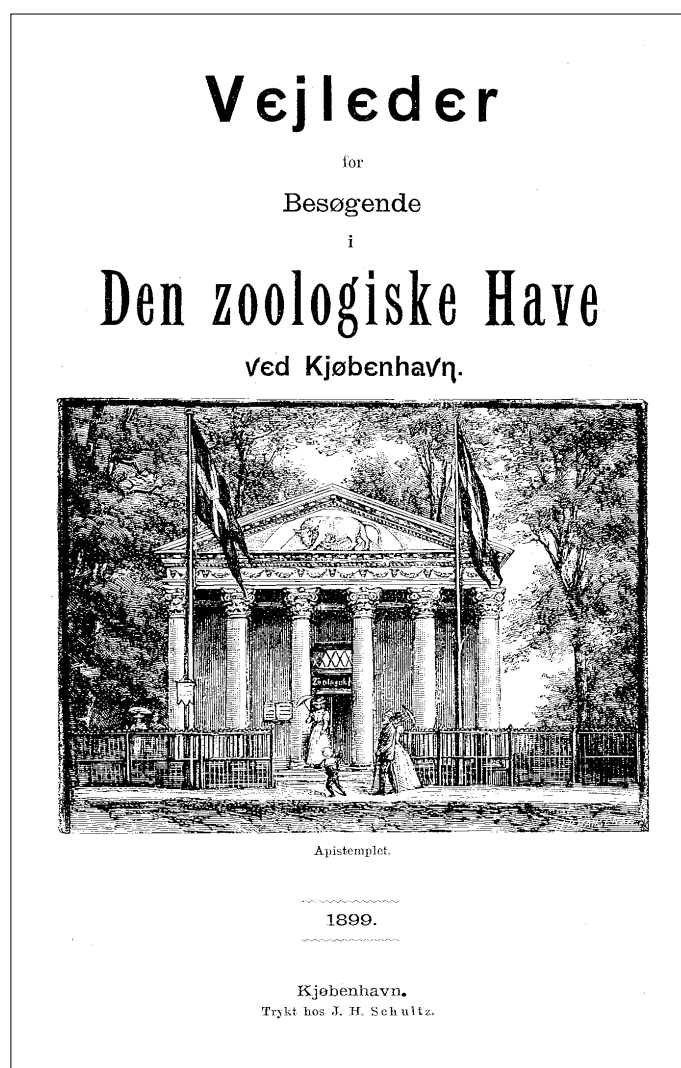
Men hvordan kunne dyrene så opfylde disse mål for den besøgende i haven? Det er svært at finde kilder til den almindelige gæsts tanker om Københavns Zoo. Hverken børn, arbejdere eller hoveddelen af borgerskabets besøgende har efterladt sig skriftlige betragtninger om deres indtryk af zoologisk have. Enkelte indtryk finder man dog i artikler og mindre værker af særligt entusiastiske gæster og havens ansatte. I nogle af disse tekster er der helt bestemte træk ved Zoo der fremhæves: roen, freden og dyrenes umiddelbare natur.

Et interessant fællestræk er at det anbefales at komme i zoologisk have om morgenen. Der er færre gæster, og dyrene er mere "sig selv". Forfatteren Viggo Stuckenberg beskrev i 1905 at Københavns Zoo om morgenen var præget af naturlighed, en ro og en kølighed som ikke fandtes om eftermiddagen, hvor dyrene var sløve, og hvor andre gæster forstyrrede idyllen. (gengivet i *Brikker til en mosaik...* 1998) En anonym gæst skrev tilsvarende i *Illustreret Tidende* i 1865, at en morgentur i Zoo var den bedste pleje af dårlige nerver. (*En Morgentur...* 1865)

Fælles for de beskrivelser der findes af Zoo er paradoksalt nok, at Zoo fremhæves som bedst, når den mindst ligner en zoologisk have: når der ikke er andre gæster, når dyrene har deres naturlige adfærd og ikke er forstyrret af varme og støj. Kort sagt – når Zoo er mest naturlig, er den mest tiltrækkende.

Det paradoksale er at en zoologisk have per definition er unaturlig; ingen af dyrene ville være på stedet, hvis de ikke var bragt der af mennesker, og flertallet af dyrene er fjernt fra deres oprindelige miljø og adfærd. Men det er selve illusionen om naturlighed, der fremhæves som positiv af de besøgende.

En modsætning kan man finde i beskrivelse af de enkelte dyr. I den anonymt udgivne bogen *Blandt Dyrene – Minder fra Zoolo-*

gisk Have 1872–1896 beskrives havens dyr med udstrakt brug af antropomorfi; dyrene tillægges menneskelige egenskaber, ræsonnement og sprog. Elefanterne beskrives som jaloux, bjørneungen som pyntesyg og forfængelig og hanløven som en god og fast ægtemand, der holder styr på sine to skrappe madammer – altså hunløverne. De dyr der fremhæves som særligt interessante og underholdende, er de dyr der i højest grad tillægges menneskelige egenskaber; elefanter, løver, aber. Det er også disse dyr der hyppigt får egennavn, såsom hanløven Lulu og elefantparret Chang og Eng.

Mellem natur og menneske

Det ses altså via disse få eksempler, at der er en indre modsætning i de roller dyrene tillægges og hvad der værdsættes ved en zoologisk have. På den ene side prises zoologisk havens naturlighed og autenticitet, på den anden side fremhæves de dyr der oftest menneskeliggøres; hvor kulturbestemte antropomorfismer bruges til at beskrive dyrenes adfærd.

Når zoologiske havers funktioner i forskningen beskrives som både fornøjelse og belæring, skal man ikke glemme at inddrage den tilsvarende dobbelthed, der tilsyneladende findes i publikums forventninger og opfattelser af zoo: at zoo både skal rumme naturlighed og menneskelighed, autenticitet og kunstighed. Zoo er bedst når den ligner naturen mest, men dyrene tiltaler os mest, når de ligner os selv.

Litteratur

- Berger, John, *About Looking*, London 1984
- Blandt Dyrene. *Minder fra Zoologisk Have 1872-1896*. København 1896
- Brikker til en mosaik om Zoologisk have. Frederiksberg Biblioteket. Frederiksberg 1998
- En Morgentur til Zoologisk have. *Illustreret Tidende* årg. 6, nr. 300, 25.6.1865, s. 315–318
- Holtorf, C. & D. van Reybrouck: Towards an archaeology of Zoos. *International Zoo News*, vol. 50(4), 2003, s. 207–215
- Rothfels, Nigel, *Savages and beasts. The Birth of the Modern Zoo*. Baltimore 2002
- Schiøtt, Julius, *Zoologisk Have og dens Fremtid*. København. 1900
- Schiøtt, Julius, *Zoologisk Have gennem 50 Aar*. København. 1909
- Tauber, P.A.M. *Den Zoologiske Have ved Kjøbenhavn 1859–1884. Et Jubilæumsskrift*. København 1884
- Åkerberg, Sofia, *Knowledge and Pleasure at Regent's Park*. doktorsavhandling, Umeå Universitet 2001

Videre læsning om dyrestudier og Zoologiske haver

- Baker, Steve, *Picturing the Beast. Animal, Identity and representation*. Chicago 1993/2001
- Baratay, E. & Hardouin-Fugier, E. *Zoo. A history of Zoological gardens in the West*. 2002
- Dyrebar. *Zoologisk have og Kunsterne*. Johannes Larsen Museet & Sofienholm 2002
- Hanson, Elizabeth, *Animal Attractions. Nature on Display in American Zoos*. Princeton 2002
- Kalof, Linda, *Looking at Animals in Human History*. London 2007
- Kalof, Linda & Fitzgerald, Amy (red.) *The Animals Reader. The essential classic and contemporary writings*. Oxford 2007
- Ritvo, Harriet, *The Animal Estate*. Harvard 1987
- Anne Katrine Gjerløff, post. doc., ph. d. SAXO Institut, Afdeling for Historie Københavns Universitet akg@hum.ku.dk

Dyr i den Zoologiske Have paa Frederiksberg tegnede af S. Simonsen. Denne opstilling af dyr illustrerede artiklen 'En Morgentur i Zoologisk Have' fra 1865. Dyrene fremstår rolige og tamme; kompositionen indhegner dyrene som i et bur og fugle og vildt sidder stille som udstopede trofæer.

Inventera och dokumentera trädgårdar!

MARIA FLINCK

Våra kunskaper om trädgårdskulturens historia i Sverige ökar men det finns fortfarande stora luckor. Framförallt saknas kunskap om vilka historiska trädgårdar som finns kvar och i vilket skick de är. För att bygga upp sådan kunskap måste man ut i fält för att göra inventeringar och dokumentation.

Varken myndigheter eller museer gör systematiska trädgårdsinventeringar, även om enstaka anläggningar ibland undersökts. Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har FoU-medel som kan användas till inventeringar, om man har en forskningsfråga som kräver "kartläggning och analys" av en miljö (muntl. Arvastsson). Enbart inventering räknas inte som forskning. Länsstyrelsernas bidrag för kulturmiljövård delas ut ett år i taget och är ofta så små att de bara räcker till att inventera en trädgård i taget. Konkurrensen gör att bara anläggningar som redan anses värdefulla kommer ifråga (muntl. Jonsäter). Att få pengar till sådana långa, arbetsintensiva och därmed dyrbara projekt, som att inventera och dokumentera trädgårdar, är nästan omöjligt.

De stora fonderna vill ha ansökningar till stora projekt ledda av en professor och där alla deltagare har disputerat. Det är bra att eftersträva hög kvalitet, men kraven kan hindra utvecklingen inom ett område där det ännu finns få disputerade forskare. I Sverige finns ingen professur i något trädgårdskulturrelaterat ämne och bara få av dem som doktorerat är lika bra på fältundersökningsmetodik som de är i källforskningsmetodik.

Att inventera

Enligt Svenska akademins ordbok (SAOB) betyder *att inventera*, eller *att upprätta ett inventarium*, att genomgå och granska samt uppteckna vad som finns av något hos någon eller någonstans. Det kan också betyda att undersöka någots innehåll eller vad som finns i något, specificera eller uppräknat och beskriva. I andra fall kan det gälla att kontrollera att allt i någons vård fortfarande är i vederbörligt skick (SAOB digital version).

Att göra en fältinventering i en eller flera trädgårdar betyder att man går igenom trädgården, upplever den med alla sinnen, hur den ser ut, hur den låter, luktar, smakar och känns; identifierar vad den innehåller av döda material och levande växter; undersöker om det kan finnas spår av tidigare anläggningar under mark och sen beskriver allt detta i text, bild, plan etc. med så stor precision som möjligt. Idealiskt ska den som senare studerar dokumentationen kunna återuppleva anläggningen, vilket tyvärr är omöjligt. Det är dock något inventeraren måste eftersträva.

Att dokumentera

SAOB tar bara upp ordet *dokumentera* i betydelsen bevisning i juridiska sammanhang (texten är från 1920). I Nationalencyklopediens (NE) Ordbok definieras *dokumentera* som sammanställning av skriftligt underlag, dokument, i en fråga. Att dokumentera kan betyda att samla in och sammanställa fakta i syfte att bevisa något eller lägga grund för vidare forskning. (NE digital version)

Dokumentation av en trädgård innebär att man samlar in källmaterial om trädgårdens historia från den ursprungliga anläggningen och alla förändringar den genomgått fram till idag. Inom kulturmiljövården används ordet dokumentation i denna betydelse, både i internationella dokument (Florensdokumentet 1996, artikel 15) och i svensk lagstiftning (Byggnadsminnesförklaring 1991, s. 50–51). I de allmänna råden till Byggnadsminnesförklaring nämns följande dokumentationsmaterial när det gäller parker, trädgårdar och alléer:

- historik baserad på litteratur- och arkivuppgifter samt muntliga källor
- skötselhistorik
- beskrivning och inventering av trädgården med detaljer om växterna och deras ålder, tillstånd och mått, redovisning av anläggningens beståndsdelar inklusive lösa och fasta dekorationer
- karta och planritningar
- fotografier

Fältinventering av trädgårdar leder alltså till att man sammanställer dokument om anläggningen. Dessa nya dokument beskriver läget just då inventeringen görs, men de blir ganska snart historiska dokument över hur trädgården såg ut vid en viss tidpunkt. Växternas naturliga föränderlighet och de förändringar i trädgårdens utseende som orsakas av skötseln kan bara beläggas genom återkommande inventeringar.

Arkitekturminnesföreningens inventeringar av herrgårds-trädgårdar från 1920-talet är ett exempel på en fältinventering som blivit en viktig historisk källa. Landskapsarkitekt Kolbjörn Wærn kompletterade på 1990-talet Arkitekturminnesföreningens inventeringar genom att återbesöka de flesta anläggningarna och fotografera dem från samma punkter som fotografen C.G. Rosenberg gjort på 1920-talet (Wærn 1997).

Bara den som inte kan något om trädgårdar kan tro att en trädgårdsinventering rör sig om en enkel registrering. Den som fältinventerat vet hur svårt det är att identifiera allt i en trädgård och hur omöjligt det är att överföra en multisensorisk föränderlig upplevelse till statiska tvådimensionella dokument. Det betyder att den som ska använda dokumenten i sin forskning också behöver återbesöka trädgården för att, så långt det är möjligt, uppleva den med sina sinnen.

Inventeringsmetoder

De metoder som kan användas vid fältinventeringar av trädgårdar är:

- kartanalyser
- uppmätning, planritning, sektionsritning, detaljritning
- växtidentifiering över en växtsäsong, sammanställning av herbarium över svåridentifierade växter, i större anläggningar karaktärisering av växtsammansättning i delområden
- beskrivning i text av utseende vid olika tider på dygnet och vid olika årstider, funktion, innehåll, material, skötsel
- fotografering, film, ljudinspelning
- intervjuer med ägare, brukare, trädgårdsmästare
- arkeologiska undersökningar med hjälp av historiska kartöverslag och ickeförstörande markundersökningar

Någon systematisk utvärdering och utveckling av metoder för inventering av trädgårdar har hittills inte gjorts, men skulle behövas.

Det är bara ibland lokala eller privata inventeringar leder till offentliggörande av resultaten. Om det blir någon rapport alls, görs den ofta bara i ett fåtal exemplar och hamnar i lokala arkiv. Den som vill börja en inventering med att studera hur andra gått till väga får problem redan med att hitta rapporterna. Inget bibliotek eller arkiv har hittills systematiskt samlat rapporter från trädgårdsinventeringar. Vitterhetsakademiens bibliotek bevakar det som publiceras på trädgårdsvårdsområdet men har svårt att hitta digitalt material och otryckta rapporter. Personalen där tar gärna emot rapporter och tips om material på nätet.

Anledning till inventering

Om man inte vet hur trädgårdarna ser/sett ut och hur de förändrats är det svårt att formulera relevanta frågeställningar och omöjligt att dra några nya slutsatser. Inventeringar ger forskaren möjligheter att avgränsa sitt ämne och att välja belysande exempel. De kan ge den nödvändiga bakgrunden för att kunna ställa frågor som gäller varför trädgårdar ser ut som de gör, varifrån idéerna kommit och vilka som introducerat dem. Historiska dokument är självklart oombärliga för forskaren men bilden av trädgårdarna blir lätt statisk om man inte kan göra jämförelser mellan beskrivningarna och verkligheten, även om de tillhör olika tider.

Annegreth Dietze visar i sin avhandling *Garden Art and the Bourgeoisie 1750–1850* hur utländska besökares beundran för norska trädgårdar vid denna tid blir begriplig först när man ser platserna för trädgårdarna. Av beskrivningarna verkar anläggningarna, i ett europeiskt perspektiv, inte varit särskilt uppseendeväckande stora eller rikhaltiga på växter. Det som dåtidens ägare utnyttjade, och som fortfarande väcker besökarens förundran, är trädgårdarnas dramatiska omgivningar med branta fjäll och djupa fjordar eller strida forsar (Dietze 2007).

Trädgårdsinventeringar är användbara för att skaffa överblick, som analysredskap och för att samla in källmaterial. Som analysredskap kan de användas för att upptäcka mönster av

likheter och skillnader, förändringar under en tidsperiod, inom en kategori eller geografiskt område eller mellan flera olika dito.

En trädgårdsinventering kan göras av en forskare som behöver skaffa sig överblick över beståndet av trädgårdar t. ex. av en viss upphovsman, från en viss tidsperiod, inom en viss kategori, tillhörande en viss socialgrupp eller inom ett visst geografiskt område. Även myndigheter och fastighetsägare eller förvaltare behöver ha överblick över beståndet av trädgårdar de ansvarar för. Inventeringar kan också inriktas på att undersöka behov av underhåll och skötsel. Statens Fastighetsverk och AB Stadsholmen har inventerat sina bestånd för att sammanställa vårdprogram för trädgårdarna. Länsstyrelser och RAÄ skulle behöva ha överblick över de kulturhistoriskt värdefulla trädgårdarna och parkerna, vilka de är, vilka värden de innehåller och i vilket skick de befinner sig. I de flesta län saknas kunskaper om kulturhistoriskt värdefulla trädgårdar, utom för enstaka unika anläggningar eller någon viss kategori.

Fältinventeringarnas resultat ger källmaterial om dagens trädgårdskultur för vidare forskning i framtiden. I Sverige finns idag inget forum för kritik och debatt om den samtida trädgårdskulturen. Det finns heller inget ansvarigt museum eller arkiv som systematiskt samlar in källmaterial. Därmed är det ingen som tar ansvar för hur framtida trädgårdshistorisk forskning ska bli möjlig. Digitaliseringen medför att landskapsarkitekters och andra trädgårdsformgivares ritningar, texter och annat material måste sparas aktivt och regelbundet för att bevaras. Hur många företag som har sådan historisk medvetenhet är osäkert. Allt detta påverkar både den bild vi lämnar efter oss av vår tids trädgårdskultur och vilken forskning som blir möjlig att göra.

Sammanfattning

Vi behöver bygga upp större kunskaper om trädgårdskulturen i Sverige. Kunskaper om alla kategorier trädgårdar, från olika tider och i hela landet är grundläggande både för forskning och för bevarande.

Trädgårdarnas föränderlighet måste vara utgångspunkten för hur vi dokumenterar dem. Det räcker inte att inventera en kategori trädgårdar vid ett tillfälle, man måste inventera samma trädgårdar återkommande för att dokumentera hur och varför de förändras. De dokument inventeringarna resulterar i kan användas som källmaterial för forskning och som underlag för lagskydd och bevarandeåtgärder.

Vi har en frodig trädgårdskultur väl värd uppmärksamhet men genom att underlåta att inventera och dokumentera gör vi den osynlig för framtidens ögon.

Muntliga källor

Karin Arvastsson, Riksantikvarieämbetet, muntliga oppgifter per telefon 3.9.2008

Mats Jonsäter, länsantikvarie i Stockholms län, muntliga oppgifter per telefon 3.9.2008

Litteratur

Byggnadsminnesförklaring. Allmänna råd till 3 kap. lagen om kulturminnen m.m. Underrättelser från riksantikvarieämbetet och statens historiska museer 1991:3, Stockholm 1991

Dietze, Annegreth *Garden Art and the Bourgeoisie 1750–1850. Social, political and economic aspects of garden art in the south of Norway, with a focus on plant import*. Diss. 2006 University of Life Sciences, Ås, Norway. Updated and translated, Ås 2007

Florensdokumentet. Översatt av Bengt O.H. Johansson. *Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 1994*. Red A.C. Bonnier & K. Lundquist, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1996, s. 8–9

Wærn, Kolbjörn *Trädgården och tiden. Arkitektur* 6/1997, s. 18–23

Digitala källor

"dokumentera" 2008 Nationalencyklopediens Ordbok, tillgänglig: http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=0136741 [2008.08.30]

"dokumentera" 1920 resp "inventera" 1933 Svenska Akademiens ordbok, tillgänglig: <http://g3.sprakdata.gu.se/saob/> [2008.08.30]

Maria Flinck, fil. kand.trädgårdsantikvarie
maria.flinck@bredband.net

Riksantikvarens grøntanleggsprosjekt

METTE EGGEN

Bare en brøkdel av de kulturhistorisk verdifulle hager, parker og alleer er fredet i Norge. Riksantikvaren gjennomfører 2005–2009 et forprosjekt med det langsiktige målet å sikre et representativt utvalg av grøntanlegg.

Fredete anlegg – et lite representativt utvalg

I Norge er til sammen omkring 30 hager, parker og alleer fra nyere tid (etter 1537) fredet etter kulturminneloven ved enkeltvedtak. (Alle kulturminner eldre enn 1537 er automatisk fredet i Norge.) I tillegg finnes det en rekke hager innenfor de seks kulturmiljøene som er fredet til nå. Til sammen utgjør disse likevel bare en brøkdel av de kulturhistorisk verdifulle grøntanleggene i landet. Og ettersom det langsiktige målet for bevaring og bruk av kulturminner og kulturmiljøer i Norge blant annet er å sikre et representativt utvalg av dem, betyr det at kulturminneforvaltningen må sørge for at hager og parker er langt bedre representert, både på fredningslistene og i kulturminnedatabasen "Askeladden". De anleggene som er best registrert, er de store, gamle hageanleggene ved overklassens boliger, anlagt i tråd med skiftende stilarter. De enkle hagene som husmenn og fiskerbønder stelte i stand, er så godt som ukjente.

Langsiktig prosjekt

Riksantikvaren (Direktoratet for kulturminneforvaltning) tok i 2005 initiativet til et flerårig prosjekt med navn "Forvaltning av historiske hager og parker i Norge", nå kalt "Grøntanleggsprosjektet". Det endelige målet med prosjektet er å utarbeide en landsverneplan for denne kategorien kulturminner, basert på langt bredere registreringer enn i dag. NIKU (Norsk Institutt for kulturminneforskning) ble engasjert for å utforme hovedmomenter i et forprosjekt, som ble lagt fram våren 2007. Her skisseres blant annet hvilke arkiver og registre i Norge som er mest innholdsrike når det gjelder grøntanlegg. "Hagekunstarkivet" ved Institutt for landskapsplanlegging ved UMB (Universitetet for miljø- og biovitenskap) på Ås regnes som det viktigste, og Riksantikvaren bidro i 2007 med midler til istandsetting og digitalisering av dette arkivet. Sluttrapporten i forprosjektet (del I) ble ferdigstilt av Riksantikvaren våren 2008. Samtidig arbeides det med å oppdatere "Askeladden" ved å legge inn eldre registreringer av verdifulle hager og parker, ikke bare de fredete.

Det er nedsatt både en arbeidsgruppe på tvers av avdelingene hos Riksantikvaren, med Mette Eggen som faglig ansvarlig. I tillegg har en styringsgruppe holdt orden på prosjektet, og en

ekstern referansegruppe har gitt verdifulle innspill. I 2007 ble "Register of Historic Parks and Gardens" hos English Heritage i London besøkt, og arbeidsgruppa gjorde en studiereise til utvalgte hageanlegg i Akershus, Hedmark og Oppland.

Metodetest av registrering

Som en avrunding av forprosjektet vil vi i løpet av 2008–2009 gjennomføre et pilotprosjekt der Troms, Sogn og Fjordane og Hedmark fylkeskommuner skal prøve ut en best mulig metode for å registrere grøntanlegg med kulturhistorisk verdi. De tre fylkene tester metoden, og de anleggene de registrerer, kan presenteres som en del av fylkeskommunenes program for det norske Kulturminneåret 2009. Riksantikvaren har satt av midler til både forprosjektet og fylkenes arbeid med pilotprosjektet

I del 2 av sluttrapporten i forprosjektet høsten 2009 vil pilotprosjektet bli oppsummert og opplegget for det videre arbeidet definert. Å sikre finansiering av dette arbeidet blir den første oppgaven. Kontakt med nordiske og andre fagmiljøer vedrørende metoder for registrering av grøntanlegg kommer til å bli svært viktig.

Delrapporten *Forvaltning av historiske hager og parker i Norge – forprosjekt. Sluttrapport del 1, 24.08.2008* kan bestilles fra Riksantikvaren gjennom Mette Eggen på mailadressen nedenfor. Les mer om prosjektet på www.riksantikvaren.no

Mette Eggen, seniorrådgiver
Riksantikvaren
mette.eggen@gmail.com
me@ra.no

Gårdsanlegget Holmeegenes i Stavanger ble fredet i 2005 med tun og hage og et område rundt. Gårdens tuntre, en gammel lind, utgjør et av 3 eksempler på enkelttrær som ifølge kulturminnedatabasen "Askeladden" er fredet etter kulturminneloven. Treet er registrert under kategorien historisk hage og arten tre-tuntre. Grøntanleggsprosjektet drøfter de begrepene som er i bruk om grøntanlegg generelt og i "Askeladden". Foto: Riksantikvaren.

Protecting the Urban Landscape in Helsinki

Modern Heritage and Everyday Environment

LEENA MAKKONEN

According to the Finnish Land Use and Building Act all planning must be founded on sufficient studies and reports. When a city plan is made, the environmental impact must be assessed. At the Helsinki City Planning Office and the City Museum there are building conservation specialists, who make inventories and studies of the cultural heritage. Much work has been done and is constantly done in Helsinki in studying the values of the built environment.

Modern heritage

The question of modern heritage is particularly important in Helsinki. The reason for that is the age of the Finnish building stock: more than 95 % of it has been built during the 20th century and the largest part of it only during the last few decades. Although the major part of Finland's built environment dates from the recent past, and although Finland is internationally known for its modern architecture, the preserving of built heritage has until now mostly dealt with buildings and sites from the period before the 20th century. The values of traditional architecture are generally understood and accepted. But the values of the heritage of the recent past need to be explained and justified, respect for them is not self-evident at all.

This is why the studies made by the Helsinki authorities concentrate especially on the values of modern heritage. The work has shown that the arguments and the philosophical basis of its conservation differ from those concerning the traditional

architecture. The purpose of these studies is to describe the values of modern heritage and to make it easier for inhabitants and decision makers to understand its special nature.

The studies are made by researching the history of each area, by surveying historical maps, by taking inventories of different qualities of the built environment such as the forms and materials of the building stock, properties of the courtyards, parks and forests etc. The results of these studies are usually published by the City Planning Office.

As a consequence of these studies there are individual modern buildings as well as several areas and suburban districts marked as "sites of special architectural and historical interest" in the local master plan of Helsinki from 2002.

Everyday environment

When talking about Finnish modern heritage – besides the remarkable architectural masterworks – the importance of the ordinary everyday environment has to be emphasized. Especially the period after the 1920s until the 1960s can be considered a fruitful period in Finnish architecture. Much was done in those years, both in promoting the quality of architecture as well as drawing attention to social aspects and improving peoples' living conditions. The words of the well-known Finnish architect Hilding Ekelund, "dignity of everyday", describe the attitude of those years when there was an interest in the significance of peoples' everyday environment.

Large areas of type-planned houses were built all over Finland after the war.

Vuosaari is one of the best representatives of a Finnish forest town ideal.

Housing areas of the in 1940s and 1950s

The post-war reconstruction period play an important role in Finland's recent history. It symbolizes the persistence with which the Finnish people got over the difficult post-war years. In about ten years some 75 000 dwellings were built – which is a great amount in a small country. Type-planned family houses were built throughout Finland in the countryside as well as on the outskirts of towns.

One-and-a-half storey type-planned houses soon became the dominant type of family house. For economic reasons the typical house was a modest cube-like structure. Sweden arranged a campaign in aid of Finland and contributed 2 000 so called Swedish houses. Their shape was somewhat lower and they were smaller than the more usual type.

As important as the house itself is the space around it. The building sites were usually large because during the post-war food shortage it was important for families to be able to grow their own vegetables. In the course of time these housing areas became green and blooming.

In the Helsinki local master plan there are altogether seventeen post war years' small house areas shown as "sites of special architectural and historical interest".

The current development in these areas gives cause for worry. New generations easily see the large sites only as an economic opportunity. The piece of land is often big enough to build another house on, or even two. By doing so the original

balance between buildings and green areas will be disturbed and one of the main characteristics of the area will be destroyed.

Suburbs of the 1950s to 1970s

Suburbs built during the 1950s to the 1970s are the everyday environment of a large number of people. There are some 3 000 suburbs in the whole of Finland, with about one million people living in them – one fifth of our total population. In that sense living in suburbs represents an important part of our recent cultural heritage.

Under the restrictions and shortages of the post-war years architects paradoxically succeeded in creating residential architecture of high quality. The period of crisis that followed the war can be described as a golden age of housing architecture in Finland.

Our country had until the 1950s been dominated by agriculture. The new form of living meant both living in a city and at the same time living near nature. For Finns the direct contact to nature has always been of vital importance. The aesthetic, architectural and social ideals of the post-war period were condensed in the building of Finnish forest-towns.

Tapiola, which is a neighbour city to Helsinki, must be mentioned. It is widely known for its urban planning concept that represents the garden-city ideal of the 1950s. Tapiola was a forerunner of the Finnish forest-town idea. Greenery was an essential part of its design, the relationship between buildings and elements of nature was carefully planned.

After the last war, especially in 1950's and 1960's, there were more tens of suburbs built around Helsinki. Many of them have been marked in the local master plan as "sites of special architectural and historical interest". These suburbs are examples of high-quality living environments and good representatives of the Finnish golden age housing architecture.

Pihlajamäki in the eastern part of Helsinki is a well known Finnish forest-town. The space between buildings is a basic element of the whole architectural composition. There is a conscious contrast between the white sculptural building masses and the free-form natural terrain and vegetation. Pihlajamäki was the first suburb in Finland where a completely pre-fabricated concrete element building system was used. The area showed a feasible way to produce good industrially-built housing.

Presently Pihlajamäki is the first suburban neighbourhood of the 1960s in Helsinki that has been protected by local detailed plan. In addition detailed repair guidelines for renovations of the apartment houses have been published.

Another good-quality 1960's suburb in Helsinki is Vuosaari. Here also the landscape has been an important basis for the original design approach. The town plan derives from the scenic structure and topography. The buildings respond to the landscape and the road network follows the terrain. Between

the blocks and along the streets there are islands of greenery. Vuosaari is waiting for its turn to be protected by local detailed plan. Until now conservation plans have been made for small parts of the area.

The strategy of protecting the modern heritage in Helsinki reaches up till the 1970s. In this decade building of suburbs passed for a great part into the hands of private developers, which was seen in the low quality of environment.

Siltamäki, in northern Helsinki, can be mentioned as a positive exception. It is an example of strong contrast between the natural landscape and the extremely regular grid pattern of the plan, typical for its time. The area has an extremely low density rate. The surrounding landscape has a crucial meaning for the whole while the buildings have the most simple and anonymous look.

At the moment a study on the properties and values of Siltamäki is in preparation. Repair guidelines, also concerning the green areas, will be given.

Limits of change – current problems

The phenomenon of infilling an existing environment is familiar in all large cities. The population is concentrating in big centres, also in Helsinki. Both in small house areas of the post-war period and in the suburbs, the tendency to more efficient use of land is an urgent issue.

Continuous change is an integral part of a living city and in the best cases development operations can offer possibilities to give positive effects to the areas. The ecological point of view also speaks in favour of infilling. But a threatening vision can be seen in the attitude of some developers, who estimate all open space between buildings as inefficiently used and unnecessary. However, both in small house areas and in suburbs one of the essential values is specifically the low density and the original idea about living near nature.

The essential question is where to draw the line between more efficient use of land and protecting the value of the existing environment, when there is a need both to preserve and to keep the areas alive by developing them. Each case has to be carefully examined to determine what would be the right way to integrate possible new constructions into the original pattern of the town plan and urban landscape. Or if it is possible at all. We have to be aware of our responsibility to protect the valuable features of the modern urban heritage for the future generations.

Leena Makkonen, dr. tech., architect
Helsinki City Planning Department
leena.makkonen@hel.fi

Pihlajamäki area is a good example of the 1960s suburbs in Finland. The space between the buildings is a basic element of the architectural composition.

Statens järnvägars trädgårdshistoria

FREDRIK FOGELBERG

CHARLOTTE LAGERBERG FOGELBERG

Statens Järnvägar (SJ) grundades 1856 i samband med att det nya transportsättet introducerades i Sverige. Redan från början ansågs det vara viktigt att återställa de sår som byggnationerna av bana och stationer åstadkom i landskapet. Man ville skapa vackra miljöer kring stationerna.

Under perioden 2005–2007 genomförde författarna ett projekt på uppdrag av Banverket, vars syfte var att dels ta fram baskunskaper om SJ:s trädgårdsväsende och dels ge underlag för att bygga upp en trädgårdsmiljö kring banvaktstugan på Sveriges järnvägmuseum i Gävle. Projektet vidgades under projekttiden till att även omfatta en insamling av fakta om stationsplanteringar och bevarade anläggningar.

Motiven för SJ:s planteringar var såväl estetiska som av nyttocharakter. Därför anställdes redan 1862 SJ:s förste trädgårdsdirektör, Olof Eneroth, en av 1860-talets namnkunniga trädgårdsprofiler. SJ ville vara en trädgårdskulturell förebild i byggandet av nationen Sverige. Genom att föregå med gott exempel ville man upplysa allmänheten hur man kunde smycka sin närmiljö, introducera fruktträd och köksväxtodlingar samt lära ut ordning och reda. Häckplanteringarna längs linjerna tjänade som skydd mot gnistregn och snödrev, samt som stormskydd. De fungerade även som hägnad för boskap. Träd i stationsparkernas kanter skyddade stationerna mot bränder som kunde sprida sig från samhället. SJ uppmuntrade även sin personal att odla livsmedel kring banvaktstugor och boställen samt på marken mellan häckplanteringar och banvall.

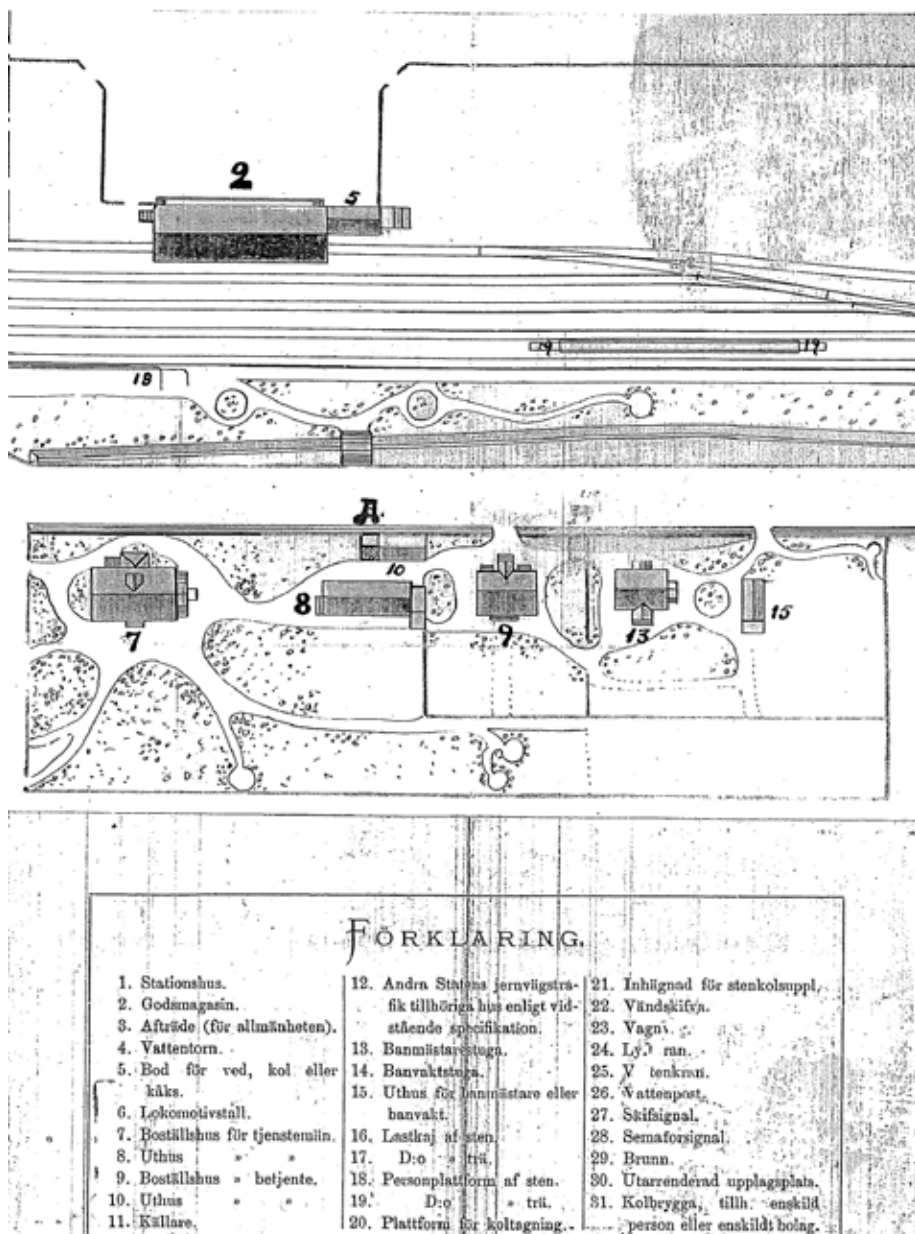
Arbetet med järnvägens planteringar leddes av en trädgårdsdirektör som under sig hade trädgårdsmästare placerade vid de olika växtdepåerna eller vid distriktskontoren. Trädgårdsmästarna fick hjälp av förmän och biträden att utföra nyanläggningar av planteringar, men den dagliga skötseln med vattning, o. dyl. utfördes av lokal personal vid stationerna.

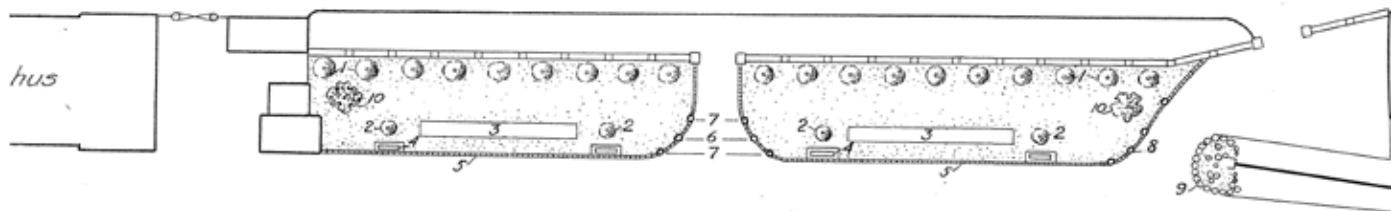
1. Sävsjö station år 1881. Notera att området har fyra inritade bersåer/sittplatser. Okänd upphovsman (kanske Frey Hellman).

Växtdepåer från Hässleholm till Boden

De större växtdepåerna, d. v. s. järnvägens egna plantskolor, var till en början tre och placerade i Uppsala, Liljeholmen och Alingsås. Förutom depåerna fanns ett antal mindre plantskolor runt om i landet som levererade buskar och träd, t. ex. rosor, till trädgårdsmästarna i distrikten. Under 1900-talets första hälft skedde små förändringar i depåsystemet, men i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet inleddes en epok av nedläggningar och flyttningar av verksamheten. I och med avvecklingen av depån i Hässleholm den 1 juli 1973, som den sista i SJ:s rikstäckande plantskolesystem, upphörde en drygt 100-årig tradition och en kulturepok gick i graven.

Depåernas produktion av växter varierade självfallet under årtiondena och källmaterialet är litet. För perioden 1960–1961 finns lyckligtvis ett mycket stor material bevarat som visar att depån i Örebro levererat 1 544 perenner, 27 bärbuskar, 432 parkbuskar, 82 759 utplanteringsväxter samt 11 140 blomsterlökar. I depåns sortiment finner vi växter som är vanliga även

2. Skövde 1931. Enoch Cederpalms förslag till plantering av området mellan stationshuset (till vänster) och gods-magasinet (i högerkanten av ritningen). Notera stoppbocskplanteringen, nr 9. Till planteringen föreslogs växter enligt följande:

- 1) Syren
- 2) Formbeskuren korallkornell
- 3) Rabatt av polyantharosor i fyra rader
- 4) Parkbänk, Näverkvarns bruk nr II å kalkstensplattor i jämnhöjd med gräsmattan, gräsfogar ca 3 cm.
- 5) Kant av gatsten i jämnhöjd med gräsmattan, 5 cm över gångbanan.
- 6) Fältsten, något ovala, ca 40 cm i längdriktningen, ca 15 cm över gatstenskanten.
- 7) D:o, något lite mindre
- 8) D:o något större, ca 20 cm över gatstenskanten.
- 9) D:o och låga stenpartiväxter
- 10) Daggvide.

idag; t. ex. ginst, olika sorters ölandstok, spiraeor och korneller. Det perenna sortimentet känner vi också igen, exempelvis astilbe (åtta sorter), flox (21 sorter), aster (sju sorter) och ytterligare 51 perenna arter. Lökväxterna utgjordes troligen av tulpaner, påskliljor och dylikt men de är inte närmare beskrivna. Bärbuskar och fruktträd utgjorde en liten del av den totala mängden och var delvis inköpta från andra plantskolor.

Några av depåerna hämtade en del plantmaterial från mindre plantskolor vid större stationer. Uddevalla, Ulriksdal och Orsa är exempel på platser som drog upp ett litet sortiment av fruktträd, rosor eller perenner för vidare distribution till depån eller direkt ut till stationerna. Sortimentet förefaller vara ungefär detsamma som vid depåerna och är mycket översiktligt beskrivet i källorna. Vi spekulerar i möjligheten att dessa lokala plantskolor tillkommit för att täcka behovet av speciella sorter eller trädgårdsmästarnas lokala favoriter.

Trädgårdsdirektörerna

SJ hade under trädgårdsväsendets tid fem trädgårdsdirektörer som alla satte sin prägel på planteringarnas utformning. Från Olof Eneroths tid vid SJ (1862–1872) finns det såvitt känt inget bevarat ritningsmaterial eller annan dokumentation, men från hans efterträdare Frey Hellman (1872–1887) har några anteckningsböcker bevarats som visar på inspektionsresor och utkast till planteringar. Agathon Sundius efterträdde Hellman efter dennes död i blodförgiftning 1887, och verkade fram till 1910. Bevarat material gör gällande att han verkade från sin hemstad Linköping där han även hade en lärartjänst. Det förefaller troligt att uppdraget för SJ inte var en heltidstjänst och att han hade friheten att kombinera sitt uppdrag med andra trädgårdsarkitektuppdrag åt städer och privatpersoner.

Enoch Cederpalm anställdes som trädgårdsdirektör 1910 och verkade vid SJ fram till sin död 1938. Från hans tid finns ett antal signerade planteringsritningar bevarade och även annan dokumentation rörande utformning av stationsparker samt nyanläggningar och underhåll av allehanda planteringar.

Den för många människor välkände trädgårdsarkitekten Gösta Reuterswärd, engagerades vid Cederpalms död till positionen som ansvarig för SJ:s planteringar, ett uppdrag han behöll fram till slutet av 1960. Hans period var på många sätt en guldålder för planteringsväsendet med omfattande moderniseringar. I princip är det Reuterswärds anläggningar som vi ännu idag ser fragment av runt om i landet. Årligen kunde 500 000 plantor från depåerna förgylla rabatter, kontorsrum och väntsalar vid SJ:s tusentals stationer, boställen och banvaktstugor.

När Reuterswärd på egen begäran slutade sin anställning övertog en extern konsult, Henning Segerros, rollen som trädgårdsdirektör fr. o. m. 1961. Under hans tid falnade SJ:s intresse för planteringsväsendet. Stationer, banvaktstugor och växtdepåer lades ner. Bannedläggningar och tidens effektivitetsideal gjorde att man inte längre såg något behov av utsmyckningar och trädgårdsanläggningar. Järnvägen fokuserade på transport snarare än resande. Ett citat från Segerros år 1970 uttrycker tidens anda på ett tydligt sätt: "Trots vårt s. k. välstånd förefaller det som om vi skulle få allt sämre och sämre ekonomi. Allt som inte ger valuta för pengarna bör i princip bort anser många".

Stationsmiljöerna och växtval

Idag finns det inga bevarade stationsparksmiljöer från Sundius eller Hellmans tid, men vi kan likväl från fotografier och bevarade ritningsfragment bilda oss en uppfattning om miljöerna.

Stationsområdet är det som resenären först möter på sin resa. I direkt anslutning till stationsbyggnaden fanns en park inramad av lövträd (fig 1). Ibland fanns det ett vådräd i en rundel framför stationshuset. Under senare delen av 1800-talet kunde vådrädet vara t. ex. en hängask medan det längre in på 1900-talet kunde vara en lind eller lönn. 1800-talets resenär möttes ibland av avancerade blomsterbroderier, s. k. tapetgrupper. Dessa innehöll t. ex. grupper med buxbom som kantväxt med mörkblå lobelia och vita pelargoner som fyllnad. Andra grupper i samma blomsterarrangemang kunde bestå av heliotrop, olika arter och sorter av klint och malört. I mitten av planteringen fanns t. ex. en palmilja som vinterförvarades inomhus. Dessa tapetgrupper förekom generellt i offentliga parker i Sverige under tiden från 1870-talet till 1900-talets början.

Vi har i våra studier inte kunnat finna belägg för att stationsparkerna skulle skilja sig nämnvärt från övriga parkmiljöer i 1800-talets städer. SJs ambition att vara en ledande folkbildningskraft kan däremot ha avspeglats i skötseln av parkmiljöerna. Som resenär har man troligen mötts av en mycket prydligt hållen park som dessutom ofta varit de mindre stations-samhällenas enda offentliga park.

En stationspark i Skåne under 1920-talet innehöll ett flertal växter som vi även idag har i våra trädgårdar. Bok, ek, lönn, björk och rönn var vanliga parkträd och dessa kompletterades med olika prydnadsbuskar som syren, skogsolvon, schersmin, fläder, avenbok och hassel. Några fruktträd planterade vid ett trädgårdsland med bärbuskar gav ett värdefullt tillskott till stationspersonalens kosthållning. Fleråriga blommor och olika typer av rosor i rabatter runt stationshuset samt ettåriga växter i urnor kompletterade bilden.

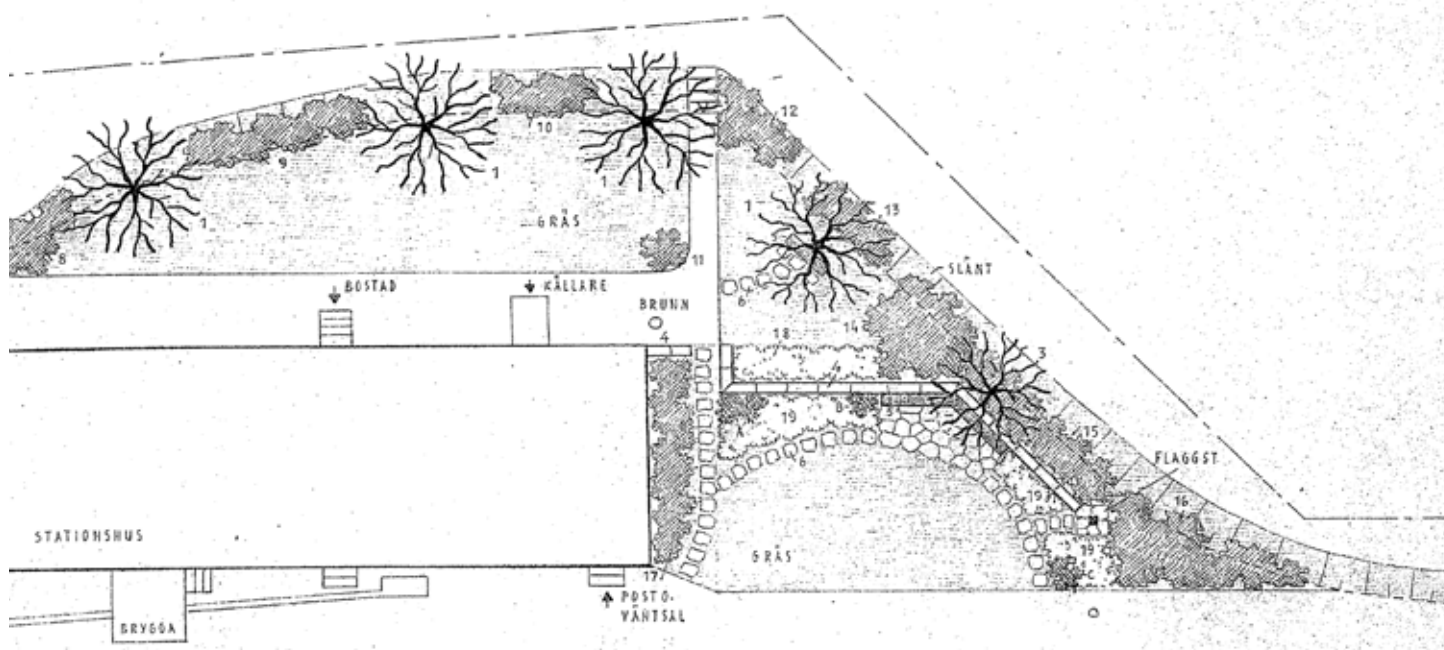
3. Detalj av Mörlunda station 1956. Förslag på utformning av stationsmiljön av Gösta Reuterswärd. Till planteringen föreslogs följande växter:

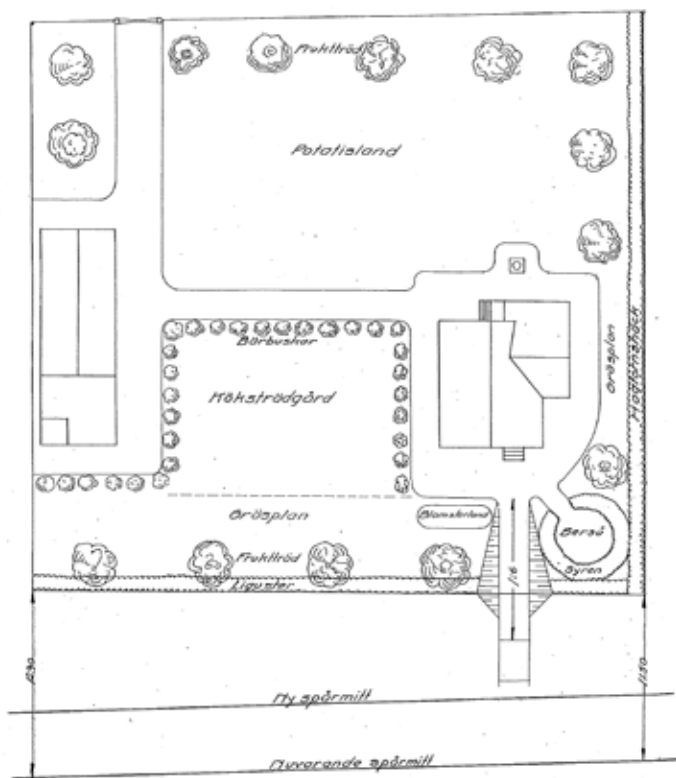
- 1) Befintliga träd
- 3) *Malus baccata*
- 4) Grundstenar från riven byggnad
- 5) Bänkar
- 6) Kalksten
- 8) *Lonicera tatarica*
- 9) *Potentilla Friedrichsenii*
- 10) *Potentilla farreri*
- 11) *Rosa alba* 'Maidenblush'
- 12) *Rosa rugosa* 'Hansa'
- 13) *Lonicera alpigena*
- 14) *Cotoneaster bullatus*
- 15) *Forsythia spectabilis*
- 16) *Kolkwitzia amabilis*
- 17) *Ribes albinum*
- 18) *Delphinium cult.* olika sorter
- 19) Låga perenna växter
- a) *Juniperus squamata meyeri*; b) *Junip. sabina* Arcadia; c) *Junip. sabina* Lamariscifolia

Rosensorten 'Rödhätte' var väldigt populär och användes under flera decennier. Rosor förekom för övrigt ofta i stationsmiljöerna från 1930-talet och senare (fig 2). Vresros användes åtminstone från 20-talet och ända fram till avvecklingen 1974. Fram till 40-talet var syrenbersåer mycket vanliga och ibland fanns det flera stycken vid både stationer och banvaktstugor. Gösta Reuterswärd genomgripande moderniseringar innebar att dammar och fontäner introducerades i stationsparkerna, gärna flankerade av bergenia. De äldre bersåerna togs bort och ersattes med lösa soffor eller bänkar (fig 3). Sittgrupperna vid stationerna nåddes lätt via gångar av ölandssten lagda i vållhållna gräsmattor. Reuterswärd bemödade sig om att växterna i stationsplanteringarna skulle vara sådana som folk i allmänhet kunde skaffa sig till sina egna trädgårdar. I samma syfte placerades ofta små skyltar med växternas namn ut i rabatterna.

Banvaktstugeträdgården (fig 4) hade naturligtvis inte samma blomsterprakt som stationsparken utan var mer en nytoträdgård. Vid stugorna planterades 6–10 fruktträd, några bärbuskar och prydnadsbuskar. En liten berså och några perenner kompletterade trädgården. Ett jordstycke för egen odling av potatis och köksväxter var vanligt och frö eller plantor av ettåriga växter utdelades dessutom varje år av trädgårdsdistriktet. Till varje banvaktstuga hörde en jordkällare som var förvaringsplats för olika livsmedel. I trädgårdslandet odlade man bland annat potatis, morötter och lök. Dessa behövde förvaras svalt, liksom äpplen, inläggningar, sylt och saft av vinbär, hallon och krusbär. Jordkällaren var under lång tid den enda möjligheten till kylförvaring av livsmedel. Ovanpå jordkällaren planterade man buskar eller exempelvis vintergröna.

Planteringsväsendet försåg även andra boställen med växter, men på samma sätt som för banvaktstugorna synes det främst vara vid nyanläggningar och mer omfattande moderniseringar som arbetet utfördes av järnvägens trädgårdspersonal. Annars var det innehavaren med familj som skötte trädgårdarna. I vårt arbete har vi funnit några dokument som visar att trädgårdar vid banmästarstugor eller bostadshus för andra kategorier järnvägsanställda skiljde sig från andra trädgårdar i trakten vad gäller val av växter eller skötselnivåer.

4. Ritning till banvaktstuga vid Aneby 1919. Denna trädgård kan sägas representera en typisk banvaktsträdgård med fruktträd, berså, köksträdgård och blomsterland.

Järnvägsplanteringarna – ett tidens ideal

Samtidigt med folkskolan, hushållningssällskapen och andra sammanslutningar med folkupplysande ideal byggdes järnvägarna i Sverige. 1846 kom en lag om näringsfrihet och 1860 förbjöds husbehovsbränning tack vare de nystartade nykterhetssällskapen. Trädgårdssällskap växte fram i landet med syfte att sprida kunskap om odling till landsbygdsbefolkningen. Hand i hand med de olika hushållningssällskapens strävan efter att införa moderna odlingsmetoder och förmå allmänheten att odla frukt, bär och grönsaker gick järnvägens strävanden efter ordning, snygghet och välvårdade byggnader samt hela samhällets vilja att disciplinera medborgarna. Årtiondena kring järnvägens uppbyggnad innebar väsentliga förändringar för befolkningen såväl ekonomiskt som socialt och kulturellt.

Ett exempel på dessa strävanden och samhällsideal åter speglas i att Upsala Trädgårdssällskap skriver brev till Kongl. Styrelsen för Statens Järnvägstrafik i juli 1886. Man uttrycker däri en önskan att: "Kongl. Styrelsen ville på lämpliga ställen utefter järnvägslinien låta plantera fruktträd, förnämligast äplen, päron, körsbär och plommon". Sällskapet kommenterade i skrivelsen att: "Man behöfver ej resa synnerligen vidt på vårt lands järnvägar för att kunna märka det goda inflytande, som järnvägens planteringar och byggnader genom sin snygghet och ordentlighet utföva på det närmaste granskpet. Den svenska allmogen är icke olärdaktig, då den med egna ögon får se något nytt och nyttigt, och med all sannolikhet skulle många mindre jordbrukare, som bo i närheten af järnvägarne, taga lärdomar häraf och snart skaffa sig fruktträd."

Järnvägen uppmuntrade sina anställda till odling både av nyttoväxter och prydnadsväxter genom utdelning av övertaliga plantor och bärbuskar samt genom utdelning av fröportioner till intresserade och flitiga odlare. 1911 utdelades exempelvis 1 848 fröportioner till banvakterna i I:a distriktet (Stockholms-trakten) och i III:e distriktet (södra Sverige) gav man varje ordinarie banvakt och stationskarl 7–8 blomsterfröportioner vardera, totalt ca 6 000 portioner. Restpartier med blomsterplantor från stationsplanteringarna delades också ut till banvaktstugorna längs linjen Malmö–Nässjö.

Nedrustningen av planteringsväsendet under slutet av 1950-talet och framåt speglade som vi tidigare berört, en allt starkare fokusering på rationell hantering av människor och gods. Olönsamma bandelar lades ner och resenärerna styrdes över till buss- och biltrafik. Stationerna blir inte längre platser för möten och samling utan de resande stimuleras till att snabbt passera på sin väg till nästa mål. I denna kostnadsjagande organisation var det sannolikt svårt att hävda medel till rabatter och parker framför tekniska tidsbesparande installationer. Denna senare epok speglar männen SJs övergång från folkbildare och tillhandahållare av harmonisk reseupplevelse till rationell transportör på kortast möjliga tid. Man kan fråga sig vilken järnvägsmiljö dagens resenär skulle föredra – den vackra eller den tekniskt rationella.

Arkivstudier och fältinventeringar

I vårt arbete har vi genomfört den hittills mest genomgripande arkivstudien om SJs trädgårdsväsende och därvid funnit material som inte varit känt eller tillgängligt för våra föregångare. Vi har koncentrerat oss på landsarkivet i Göteborg som har merparten av SJs regionala arkiv, drygt 5 500 hyllmeter, men även Riksarkivets depå i Arninge samt landsarkiven i Visby och Lund har besökts.

I projektet har vi i första hand sökt material insorterat under beteckningar som "planteringsväsendet" eller "distrikts-trädgårdsmästaren". Materialet i de officiella arkiven är visserligen mycket väl katalogiserade, men det är inte självklart att material som behandlar trädgårdsväsendet är insorterat under rubriker som rör detta ämne. Detta har naturligtvis komplicerat vårt arbete. Vår bedömning är att 75 % av det material som finns upptaget under trädgårdsrelaterade rubriker vid landsarkiven nu är genomgången. Det kan självfallet finnas intressant material dolt i arkiven – ett exempel är den värdefulla informationen om växtdepåerna som någon gång i tiden sorterats in under ett felaktigt sakgruppsnummer och därmed sparats till eftervärlden. De dokument vi funnit i arkiven omfattar bl. a. kontrakt för inköp av växtdepåer, trädgårdsdirektörens årsberättelse, anställningsdokument, korrespondens mellan distrikten och trädgårdsdirektören samt ritningar över enstaka stationsplanteringar.

Utöver arkivstudierna har vi aktivt sökt efter personer som arbetat inom planteringsväsendet. Sökandet har givit utdelning i form av ett fyrtiotal färgdiabilder från 1960–1970-talet samt enstaka dokument som rört de intervjuades verksamhet, t. ex. personallistor, egna anteckningar om växtinköp eller formella

skrivelser om förändringar i arbetsuppgifter. I skrivande stund finns endast en handfull gamla trädgårdsmän kvar i livet.

Vi har också besökt ett antal stationer och banvaktstugor från Ystad i Skåne till Undersåker i Jämtland och gjort enkla inventeringar över de växter som idag finns på platsen samt fotograferat miljöerna. Syftet har främst varit att få en helhetsbild över de funktioner och inventarier som förenar eller särskiljer trädgårdsmiljöerna vid SJ. Det ingick inte i vårt projekt att göra uppmätningar, sortinventeringar eller att undersöka växtsorters eventuella lokala spridning.

Arkiven har tyvärr gallrats mycket hårt innan de överlämnats till Riksarkivet och de olika landsarkiven. Det är oklart när dessa gallringar skett och med vilken systematik. Klart är däremot att lejonparten av materialet om planteringar av parker och trädgårdar gått förlorat, däribland hundratal detaljritningar över rabatter, parker och utsmyckningsdetaljer. Fragmenten är få och ger endast ögonblicksbilder av den verksamhet som pågick under drygt etthundra år. Därför har vi idag små möjligheter att göra en heltäckande studie av SJ:s planteringsväsende. En del av vårt gemensamma kulturarv har gått förlorat för alltid.

Fogelberg, F. & Lagerberg Fogelberg, C. *Järnvägens trädgårdskultur – att återskapa banvaktstugans trädgård*. Projektrapport för Banverket 2007

Rapporten går att beställa från författarna mot en kostnad om 250 SEK inkl. porto.

Fredrik Fogelberg, agr. dr.
JTI – Institutet för jordbruks- och miljöteknik
Box 7033, 750 07 Uppsala
Fredrik.Fogelberg@jti.se

Charlotte Lagerberg Fogelberg, agr. dr.
Centrum för uthålligt lantbruk
Sveriges lantbruksuniversitet
Box 7047, 750 07 Uppsala
Charlotte.Lagerberg@cul.slu.se

English summary

The garden organisation of the Swedish State Railways (Statens Järnvägar, SJ) started in 1862 about six years after the SJ was founded. A director of the railways gardens was employed in order to organize well-kept parks and plantations at the railway stations and restore the wounds the new transportation method gave to nature while expanding in Sweden.

The plantings were both aesthetic and for utility. Hedges along the railway lines served as protection against sparks, snow drifts and wind. They also kept livestock from the tracks. Trees in the station parks protected the stations from fires spreading from the village. SJ encouraged its employees to produce food at linemens cottages and other dwellings as well as on grounds between the hedges and the railway embankment.

Most plants were delivered from SJ's main nurseries but some trees and bushes such as roses were purchased from private nurseries in the railway districts. In the mid 1900s about 500 000 plants were delivered annually from the SJ nurseries for flower beds, offices and waiting rooms at thousands of railway stations, dwellings and linemen's cottages.

A lineman's cottage garden had of course, not the same floral splendour as the station park. It was more of a utility garden. Here we find fruit-trees, berry bushes and a few flowering shrubs. A garden plot for potato and vegetables completed the picture and seed or plants of annual plants were handed out by the district nursery. SJ encouraged the gardening interest of its employees by handing out excess plants and seeds to the staff. For instance, in 1911 a total of 6 000 seed portions were handed out in the third district of Southern Sweden.

During the period 1862–1960 five garden directors influenced the stations parks and plantations all over Sweden in an ambitious vision of spreading horticulture to remote places and thus enlighten the Swedish population. In 1961 the last director left his employment and an external consultant was brought in to lead the planting organisation. However, during his time the gardening interest of SJ faded.

The reduction of the gardening organization during the 1950s and onwards reflected an increasing focus on rational handling of people and goods. Unprofitable railway lines were closed and traveling was increasingly performed by bus and car. The railway stations were no longer the places for meetings and gathering but the travelers were stimulated to rapidly pass through on their journey. In this cost-hunting organization it was most likely difficult to claim means for flower beds and parks instead of time-saving technical installations.

During our work we have performed the yet most thorough archive inventory and found material that has not been accessed by or available to earlier researchers in the field. The documents we found include contracts for purchasing nurseries, annual reports from the gardening director, employment documents, letters and drawings.

Unfortunately, the archives of SJ were sorted out thoroughly before they were turned over to the National Archives (Riksarkivet) and the regional state archives (Landsarkiven). It is unclear when this took place and according to what criteria. It is however clear that most of the material regarding planting of parks and gardens have been lost, among which hundreds of detailed drawings of flower beds, parks and ornaments. The fragments are few and give only glimpses of the gardening activities performed by SJ during more than a hundred years. A part of our common cultural heritage has been forever lost.

Trädgårdsinventering och museiträdgårdar

Samarbete för kunskap och bevarande av kulturväxter

MARIA LÖFGREN

Under 2004–2006 inventerade Skogsstyrelsen och Västmanlands Läns Museum kulturväxter vid övergivna torp i Västmanlands län. För Vallby Friluftsmuseum i Västerås har dessa inventeringar betytt mycket. Museet har helt enkelt serverats en källa att ösa ur.

På museet finns ett torp och dess trädgård är under uppbyggnad. Med hjälp av inventeringarna har vi fått förutsättningar att bygga upp en trovärdig miljö runt torpet. Vi har fått ett källmaterial serverat som vi själva, med knappa resurser, aldrig hade åstadkommit. Ett källmaterial som vi kan referera och hänvisa till.

Vallby Friluftsmuseum blev tidigt kontaktade om vi var intresserade av växterna vid torpen. Eftersom museet arbetar mycket med levande samlingar av djur och växter så var svaret ja. Sedan 2001 har vi aktivt letat och samlat in växter som har haft en intressant ålder, en historia att berätta, med en proveniens från Mälabygd och Bergslag och som framförallt har kunnat levandegöra och tillföra något till museets skilda miljöer. Att då få tillgång till växter genom torpinventeringarna var ett steg framåt. Många av växterna uppfyllde våra urvalskriterier och museet fick därmed tillgång till autentiska växter från de inventerade torpen som fruktträd, buskar och perenner.

I inventeringarna gjordes noggranna arkivstudier om de enskilda torpen och deras historia vilket gör att vi vet ägarförhållanden, byggår, när de övergavs och liknande uppgifter. Vid något tillfälle hittades också en noggrann beskrivning i kartmaterialet hur torpets trädgård sett ut och vad den innehållit. De tre årens arbete gjordes i tre olika odlingszoner i länet och skiljde mellan slättbygd, bergslagsbygd och Mälabygd. Inventerarna har varit noggranna med att hitta fotografier eller liknande över de torpmiljöer som undersökts. Detta ger oss verkliga ögonblicksbilder från torpen, det visar vad som funnits, det visar människorna och det visar växter.

Vid flera tillfällen har de gamla fotografierna visat träd, framförallt fruktträd, som vid inventeringen visat sig fortfarande stå kvar! Soldatparet Näärs sitter till exempel, på fotografiet taget runt 1900, under sitt päronträd och nu 100 år senare

*Soldatparet Näärs i Närtorpet sitter under sitt päronträd.
Foto: Eva Timm, Västmanlands läns museums arkiv.*

står päronträdets kvar på sin plats, men hårt trängd av planterad granskog. Med sådana bilder på näthinnan var det lätt att ge sig ut och skära ympris och idag finns två lyckade exemplar av Soldat Näärs päron på Vallby Friluftsmuseum. De ska planteras ut vid museets torp och visas tillsammans med bilder från då och nu. Soldat Näärs päron och de andra växterna från de inventerade torpen som nu planteras vid museets torp har en historia som vi kan berätta och förmedla.

När det gäller fruktträden vid de inventerade torpen så fanns ganska många kvar, men de var i mer eller mindre dåligt skick. Någon sortbestämning var inte möjlig eftersom de flesta inte fick någon frukt och även de som bar frukt nådde sällan normal storlek och mognad pga trädens dåliga kondition. Insamlingen till museet är inte bara en räddningsaktion av enskilda växter – det är också enda sättet att få fruktträden sortbestämda. I detta samarbete mellan Skogsstyrelsen och Västmanlands länsmuseum, och Vallby Friluftsmuseum är inte bara Vallby vinnare. Museets personal bidrar med sina kunskaper till identifieringen av de olika växtsorterna vilket tillför viktig information till inventeringen.

Med inventeringarna som källa och bakgrund kan vi på museet förmedla vår lokala gröna levande historia. Att museet fungerar som genbank för bevarande av kulturväxternas genetiska mångfald är dessutom helt i linje med Sveriges tolkning av Riokonventionen 1992 om biologisk mångfald. Vallby Friluftsmuseum hade 170 000 besökare under 2007 och vi har hittills bara mött positiva reaktioner på insamlingsarbetet.

Maria Löfgren, trädgårdsmästare
Vallby Friluftsmuseum, Västerås
maria.lofgren@vasteras.se

Lagskyddade men oskyddade Trädgårdar vid byggnadsminnen

AGNETA THORNBERG KNUTSSON

Möjligheten att byggnadsminnesförklara trädgårdar och parker i kraft av sitt eget värde skrevs in i 1988 års kulturminneslag (KML). Trädgårdar och parker förklaras dock mycket sällan som byggnadsminnen. Det finns desto fler trädgårdar som omger byggnadsminnesförklarade byggnader. Trots att dessa omfattas av lagskydd är de i praktiken oskyddade.

I avhandlingen *Byggnadsminnen – principer och praktik* utvärderas den svenska byggnadsminnesverksamheten (Thornberg Knutsson 2007). En utvärdering kan enkelt beskrivas som en tillbakablick som syftar till att ta ut framtida riktning. Utvärderingen synliggör både förtjänster och brister inom byggnadsminnespraktiken. En jämförelse mellan praktiken och kulturmiljövårdens mål för verksamheten tydliggör vilka mål som uppfylls och vad som behöver förbättras. Utgångspunkten för utvärderingen är ett verksamt lagskydd enligt KML, vilket innebär att det tydligt måste framgå vilka objekt som skyddas, varför de skyddas, dvs. med vilka motiveringar, och hur de skall skyddas för att inte de kvalitéer som är bevarandevärda skall riskera att gå förlorade.

Vad är ett byggnadsminne enligt KML?

I § En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på park, trädgård eller annan anläggning av kulturhistoriskt värde (3 kap. Kulturminneslagen).

Skyddsområde eller eget värde

Av alla kulturhistoriska lämningar förklaras en bråkdel som byggnadsminnen enligt KML. Av de byggnader och anläggningar som kan byggnadsminnesförklaras bildar trädgårdar och parker en egen kategori, men de kan också ingå i många andra kategorier. Herrgårdar, prästgårdar, bondgårdar och stadsgårdar är exempel på byggnadsminnen som ofta är omgivna av en trädgård eller park, i likhet med byggnadsminnesförklarade skolor, sjukhus, torp och villor.

När en byggnad eller anläggning förklaras som byggnadsminne upprättas ett skyddsområde kring denna som syftar till att förhindra oönskade förändringar i byggnadernas närhet. Skyddsområdets storlek kan variera och påverkas exempelvis av vilket slag av anläggning som skyddas, fastighetens gränser och omgivande miljö. Det markområde som omger de skyddade byggnaderna kan vara av olika slag. Om det utgörs av

Exempel på byggnader och anläggningar som kan omges av en trädgård eller park.

torp	banvaktarstugor
bondgårdar	residens
fäbodan	sommarvillor
landerier	egnahem
herrgårdar	tingshus
slott	rådhus
statarbostäder	fattighus
prästgårdar	kuranstalter
biskopsgårdar	ålderdomshem
militärboställen	hembygdsgårdar
skolor	folkets hus
sjukhus	ordenshus
stadsgårdar	teatrar
flerbostadshus	gästgivargårdar
hotell	järnvägsstationer
pensionat	m fl

en trädgård kan denna ha bidragit till att anläggningen har bedömts värdefull att bevara som byggnadsminne. I sådana fall har trädgården bedömts ha ett eget värde och utgör inte ett egentligt skyddsområde, utan en del av en skyddad helhet som utgörs av byggnader samt omgivande trädgård. Trädgården kan beskrivas i byggnadsminnesbeslutets motivering utan att följas upp genom skyddsbestämmelser, eller tvärtom skyddas genom bestämmelser utan att beskrivas i motiveringen. I båda fallen blir det svårt att avgöra huruvida trädgården är att betrakta enbart som en skyddande zon i närheten av byggnader eller är en bidragande orsak till byggnadsminnesförklaringen.

Trädgården i byggnadsminnesbeslutet

I samband med att ett objekt byggnadsminnesförklaras utfärdas en beslutshandling. Denna innehåller vanligtvis administrativa uppgifter, en kort redogörelse för ärendet, objektbeskrivning, historik, motivering, skyddsbestämmelser, samt eventuella bilagor såsom fotografier, kartor och ritningar. I beslutshandlingens motivering skall objektets kulturhistoriska värden definieras. Utifrån motiveringen utfärdas sedan bestämmelser som skall skydda objektets kulturhistoriska värden. Även framtida vård och underhåll av byggnadsminnet skall ta sin utgångspunkt i motiveringen. Att motiveringen är välgrundad och väl formulerad är därför av största betydelse.

I praktiken är det annorlunda. Beslutshandlingens objektbeskrivning innehåller vanligtvis ingen utförlig beskrivning av objektets omgivande trädgård eller park, även om den är en del av den skyddade helheten. Ofta är objektbeskrivningen begränsad till en formulering som anger att det finns en park eller trädgård. Ingår trädgården eller parken i ett omgivande

skyddsområde nämns den endast i undantagsfall i objektbeskrivningen, även om skyddsbestämmelser är utfärdade för skyddsområdet.

Skyddsbestämmelserna är juridiskt bindande bestämmelser formulerade som förbud och beskriver vad som inte får förändras i byggnadsminnet och på vilket sätt det skall vårdas. Trädgårdar vid byggnadsminnen omfattas sällan av bestämmelser. Enligt Norrman (2002 s. 23) har ca ett av tio byggnadsminnen särskilda skyddsbestämmelser för trädgården. Vanligare är en generellt formulerad bestämmelse om "att omgivande park och trädgård skall vårdas så att byggnadsminnets karaktär och dess kulturhistoriska värde inte minskar", eller "att området inte får bebyggas eller bli föremål för någon väsentlig förändring".

Dokumentation av trädgårdar

För att så vagt formulerade skyddsbestämmelser skall kunna efterlevas måste beskrivningen av byggnadsminnets karaktär och kulturhistoriska värden vara så utförlig att det är möjligt att avgöra om trädgården förändras. För en tydlig beskrivning krävs en gedigen dokumentation av trädgården.

Historiska dokument rörande trädgårdar, finns i likhet med byggnadsdokumentation, främst om högre samhällsklasser (Flinck & Thornberg Knutsson 2003 *Rädslan för det föränderliga* s. 60). Herrgårdsparker och prästgårdsträdgårdar har dokumenterats i större utsträckning än trädgårdarna vid bond-

gårdar och torp, men det gäller långt ifrån alla. Generellt är både byggnader och trädgårdar vid byggnadsminnen mycket bristfälligt dokumenterade. En sammanställning över befintlig dokumentation av byggnadsminnen saknas, men enligt länsstyrelserna kan knappt en fjärdedel av byggnadsminnena anses vara dokumenterade så att ett återställande är möjligt om byggnadsminnet ändras eller förstörs (Thornberg Knutsson 2007 s. 184 – 186). Denna dokumentation avser dock enbart byggnaderna. För trädgårdarna torde siffran vara ännu lägre, även när dessa har bedömts ha ett eget värde.

Att trädgårdarna inte omnämns i beslutshandlingens motivering, objektbeskrivning eller skyddsbestämmelser beror på att de inte uppmärksammas. I *Byggnadsminnenas parker och trädgårdar – vård och hantering* noterar Norrman (2002 s. 48) att länsstyrelserna i några län bedömer att de saknar skyddsvärda trädgårdar. Att ett län helt skulle sakna kulturhistoriskt värdefulla trädgårdar och parker är osannolikt. Snarare utgör bristen på kompetens om trädgårdar anledningen till att trädgårdarnas värde inte uppmärksammas. Även om man sällan dokumenterat trädgårdar i samband med en byggnadsminnesförklaring, finns ibland fotografier eller beskrivningar av trädgårdarna i olika arkiv. Detta källmaterial används dock sällan vid byggnadsminnesförklaringen eller vid den fortsatta hanteringen av byggnadsminnet.

I praktiken innebär avsaknad av beskrivning, motivering och skyddsbestämmelser i byggnadsminnets besluthandling, samt

Trädgården vid Biskopsgårdens södra sida. Fotografi från 1800-talets slut.

Foto: Ludvig Nordmark, Västmanlands läns museum.

bristande dokumentation av de skyddade objekten, att skyddade trädgårdar kan förändras eller försvinna helt utan att det uppmärksammas.

Exempel: Biskopsgården

Biskopsgården i Västerås förklarades som statligt byggnadsminne år 1935 och övergick år 2003 till att skyddas som byggnadsminne enligt KML. Byggnadsminnesförklaringen omfattar bostadshuset, en vinkelbyggd uthuslänga, en f.d. tvättstuga samt omgivande trädgård. Begränsningslinjen för byggnadsminnet följer fastighetsgränsen. Skyddsbestämmelsen för byggnadsminnet innebär att det på en situationsplan markerade området inte ytterligare får bebyggas eller på annat sätt ändras, samt att området skall vårdas och hållas i ett sådant skick att dess karaktär inte förvanskas.

Biskopsgården har medeltida ursprung och kartor från 1600-, 1700- och 1800-talen visar att gården, med små avvikelser, har samma omfattning idag som under tidigare århundraden (Franzén 2007). Platsen för hus och trädgård är således mycket gammal och anläggningen har skyddats som byggnadsminne sedan 1930-talet. Medan förändringar i den medeltida byggnaden har dokumenterats noggrant finns inget material om biskopsgårdens trädgård i byggnadsminneshandlingarna, med undantag för skyddsbestämmelsen som manar till vård av anläggningens karaktär. Vilken denna karaktär är framgår dock inte.

Fotografier från 1800-talets slut och 1900-talets början visar Biskopsgårdens trädgård omgärdad av ett högt staket med smala, spetsiga spjälor. Söder om bostadshuset fanns kvarter med fruktträd och grusgångar. Väster om uthuslängan, ner mot Svartån låg köksträdgården. Väster om bostadshuset fanns berså och blommande buskar. På fotografier från 1960-talet, då gården varit byggnadsminne i ca 30 år, syns att trädgården har fått förfalla och ett stort antal fruktträd har försvunnit. Idag är grusgångarna borta, liksom kvartersindelingen och nästan alla fruktträd. Köksträdgården har ersatts av gräsmatta.

Under biskopsgårdens tid som byggnadsminne har trädgården alltså genomgått omfattande förändringar av plan och innehåll, dvs. trädgårdens karaktär, utan att detta uppmärksammas och dokumenterats. Dessa förändringar har inte bidragit till bibehållandet av anläggningen (även om anläggningens karaktär aldrig har definierats) och strider därför mot byggnadsminnets skyddsbestämmelser.

Exempel: Nordanby gård

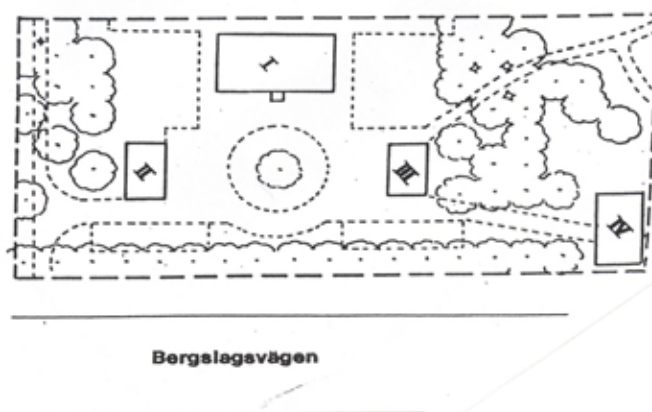
Nordanby gård i Västerås uppfördes under 1800-talets första hälft och byggnadsminnesförklarades år 1991. Gården är idag det enda välbevarande landeriet i Västerås kommun och ligger idag inom Västerås stadsgräns. Den väckta frågan om byggnadsminnesförklaring omfattade manbyggnaden med tillhörande flyglar, portlider samt park och trädgård. Trädgården bör således betraktas som en del av byggnadsminnet och inte enbart som ett skyddsområde. Medan byggnadsminnesförklaringen för Biskopsgårdens avser hela fastigheten och gränsen för byggnadsminnet följer fastighetsgränsen och omfattar tomten

i sin helhet, är endast delar av Nordanby gård skyddade. Med undantag för portlidret saknar gårdens ekonomibyggnader skydd och endast delar av parken ingår i byggnadsminnet. Det är vanligt att gränser för byggnadsminnen upprättas utan hänsyn till omgivande trädgård eller park. Medan trädgården i byggnadernas omedelbara närhet omfattas av byggnadsminnesförklaringen, faller trädgårdens yttre delar utanför byggnadsminnets gränser (bild nedan).

I en promemoria från 1988 beskrivs parkanläggningen vid Nordanby vara till stor del bevarad sedan 1847 års ombyggnad då Nordanby fick en ny ägare som lät bygga om herrgården till dagens utseende. I byggnadsminnesförklaringens beslutshandling nämns i en mening att parken och trädgården från samma tid till stor del är bevarad. Trädgården beskrivs däremot inte i beslutshandlingen eller i övrig dokumentation i samband med byggnadsminnesförklaringen. Skyddsbestämmelsen som rör parken är formulerad på följande sätt: "Den till byggnaderna hörande parken, som avgränsats med streckad linje på situationsplanen, skall hållas i sådant skick att byggnadernas utseende och karaktär inte förvanskas." Avsikten med bestämmelsen är inte att skydda parken, utan byggnaderna, trots att parken ingår i byggnadsminnet.

I byggnadsminneshandlingarna finns inga hänvisningar till källor som förklarar varför trädgården dateras som samtida med byggnaden, d. v. s. till år 1847. En karta över Nordanby från 1813 visar en anläggning med rektangulära kvarter och en brunn belägen väster om manbyggnaden. Utanför kvarteren fanns symmetriskt placerade trädtrader och gårdsplanen avgränsades från landsvägen och bäcken i öster genom en trädrad. På gårdsplanen fanns en rundel (bild nästa sida).

På en karta över Nordanby gård från år 1929 har trädgården samma utsträckning och form som drygt hundra år tidigare. Utanför flygelbyggnaderna fanns symmetriska trädtrader av alm och lönn och rader av lind och ask utgjorde gräns mot landsvägen. Häckar av alm och lönn avgränsade parken i väster och öster och i kvarteren bakom huvudbyggnaden stod fruktträd.

Situationsplan över byggnadsminnet Nordanby. Länsstyrelsen i Västmanlands län 1991.

— — — Gräns för byggnadsminne

I Manbyggnad

II Boställe

III Bodflygel

IV Portlider, f.d bagar-, bryggstuga och rättarbostad.

Över bäcken in mot gårdsplanen fanns en bro. Enligt en tidningsartikel i Västmanlands Läns Tidning år 1928 flankerades bron av två stenstolpar med urnor. I rundeln på gårdsplanen stod fyra pyramidpopplar samt häckar av spirea.

I en detaljplan för Nordanby från år 1988 konstateras att de betydande resterna av den ursprungliga parkanläggningen med strikt planterade trädtrader, har stor betydelse för miljön. I ett första förslag till gränser för byggnadsminnet Nordanby omfattades nästan hela trädgården väster om huvudbyggnaden. Den gräns för skyddsområde som slutligen fastställdes går tätt bakom huvudbyggnaden tvärs igenom trädgården.

Ett fungerande lagskydd

En grundläggande förutsättning för att kunna göra ett relevant urval av trädgårdar som skall lagskyddas är att det finns kunskap om vilka de kulturhistoriskt värdefulla trädgårdarna är. Sådan kunskap gör det möjligt att värdera hur olika trädgårdar förhåller sig till varandra och att välja ut de mest värdefulla för framtida skydd och vård. Ett led i kunskapsuppbyggnaden kan vara att se över de trädgårdar som redan omfattas av ett lagskydd, antingen som byggnadsminnen eller som skyddsområde till lagskyddade byggnader. Ett arbete med att se över trädgårdarna vid byggnadsminnen har påbörjats vid Stockholms läns museum. En översyn skulle tydliggöra bl. a. vilka slag av trädgårdar som ingår i byggnadsminnena som helhet, vilka slag av trädgårdar som enbart utgör skyddsområden, samt vilka trädgårdar som i framtiden behöver byggnadsminnesförklaras för att ett relevant urval skall uppnås.

För trädgårdar som utgör en del av ett byggnadsminne behöver beskrivningen och dokumentationen vara lika noggrann som för byggnaderna. Trädgårdens karaktär (om det ordet använts i beslutshandlingen) måste beskrivas, vilket innebär att trädgårdens kulturhistoriska värden måste definieras. Det förutsätter att historiska dokument om trädgården tagits fram och att dess innehåll inventeras vid olika årtider. När trädgårdens kulturhistoriska värden har identifierats kan byggnadsminnesförklaringen motiveras. Framtida vård och

underhåll av trädgården, som skall utgå från motiveringen till byggnadsminnesförklaringen, kan då bedrivas så att trädgårdens karaktär bevaras.

Behovet av grundläggande dokumentation, samt vård- och skötselplaner är gemensamt för lagskyddade trädgårdar och byggnader. Generellt är dokumentationen så bristfällig att alla ansträngningar att förbättra denna är mycket angelägna. Förändringstakten i en trädgård är vanligtvis högre än för byggnader (med undantag för omfattande återkommande ombyggnader) och för att trädgården skall kunna förändras utan att värdena förminskas eller förstörs måste det vara klargjort vad som skall bevaras, varför det skall bevaras samt hur det skall bevaras.

Källor

Länsstyrelsen i Västmanlands län. Byggnadsminne II.392-2221-85, Västerås kommun. *Nordanby gård*. Västerås kommun, Kv. Kycklingen 42, Nordanby herrgård Dnr 221-273-89. Situationsplan

Länsstyrelsen i Västmanlands län. Byggnadsminne II.392-2221-85, Västerås kommun. *Nordanby gård*. Västmanland, Västerås stadsförslag. Nordanby (kopia Nordiska Museets arkiv 1929)

Västmanlands läns museum. Topografiska arkivet. Domkyrkan, Kyrkliga byggnader. *Biskopsgården*. Foto: A-6482, A-6484

Västmanlands läns museum. Topografiska arkivet. Foton, *Vyer över Västerås*.

Västmanlands läns museum. Topografiska arkivet. Västerås stad. Akt nr 185. *Karta öfver Ägora till Lägenheten Nordenby belägen på Westerås Stads Utmark. Författad År 1813 av Joh. Bohman*.

Västmanlands läns museum. Västerås, fd Skerike sn, Nordanby. PM II.392-27-88

Västmanlands läns museum. Västerås, fd Skerike sn, Nordanby, Västerås 4:70 *Nordanby gård 1988-12-01*

Litteratur

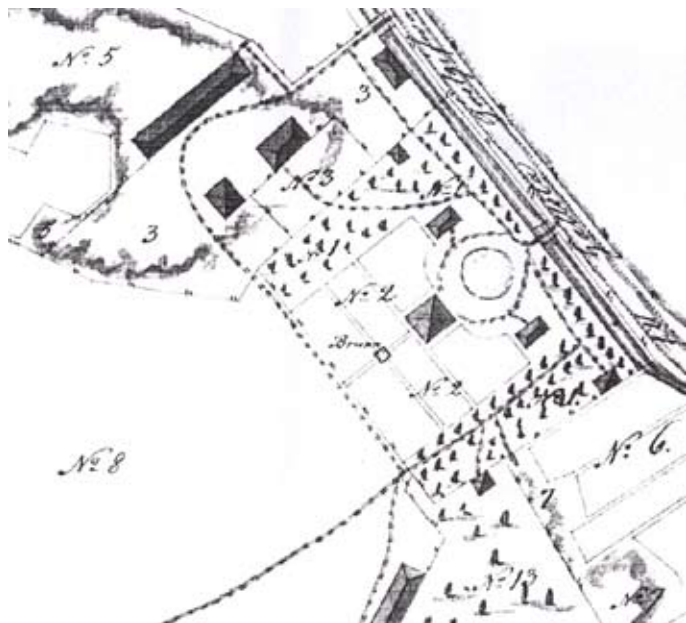
Franzén, Anders *Biskopsgården, Hagbard 4, Västerås kommun, Västmanlands län*. Västerås 2007

Flinck, Maria & Thornberg Knutsson, Agneta *Rädsan för det föränderliga. Varför trädgårdar inte blir byggnadsminnen. Kulturmiljövård 1:2003*

Norrman, Sophia *Byggnadsminnens parker och trädgårdar – vård och hantering*. Examensarbete. Institutionen för landskapsplanering. Ultuna 2002

Thornberg Knutsson, Agneta *Byggnadsminnen – principer och praktik. Den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsminnesverksamhet. Beskrivning och utvärdering*. Akademisk avhandling. Institutionen för kulturvård. Göteborgs Universitet. 2007

Agneta Thornberg Knutsson, fil. dr. i kulturvård
bebyggelseantikvarie
agneta.tk@telia.com

Karta över Nordanby, upprättad år 1813. Västmanlands läns museum.

Inventering av orangerier och andra äldre växthus

INGELA ANDERSSON

Åren 1999–2000 genomförde undertecknad en inventering av orangerier och andra äldre växthusbyggnader. Totalt besöktes 157 herrgårdar med sammanlagt 207 orangerier och andra typer av växthusbyggnader i fem län.

Bakgrund

Mitt intresse för orangerier väcktes när att jag skrev mitt examensarbete *Om orangerier och drivhus* (1996) i samband med rekonstruktionen det drivhus som funnits vid Gunnebo slott i Mölndal utanför Göteborg. Efter samtal med Riksantikvarieämbetet (RAÄ) initierades 1999 en inventering i tre län: Södermanland, Uppsala och Östergötland. Inventeringen utökades andra året till att omfatta även Stockholms och Västmanlands län. Särskilda medel från RAÄ tilldelades respektive länsstyrelse som i sin tur var uppdragsgivare för projekten. I Östergötland valde länsstyrelsen att låta länsmuseum vara uppdragsgivare.

Syfte

Syftet var att samla in uppgifter om orangerier vid slott och herrgårdar för att lägga in i RAÄ:s bebyggelseregister. Registreringen av uppgifterna har ännu inte genomförts då RAÄ har prioriterat att lägga in uppgifter om byggnadsminnen. Några av länen, Södermanland, Uppsala och Västmanland, valde att publicera de insamlade uppgifterna som rapporter från länsstyrelsen.

Omfattning

Tanken var först att enbart inventera orangerier. Det visade sig dock att det fanns många andra typer av äldre växthus som inte tidigare var dokumenterade och därför utökades inventeringen till att omfatta även dessa. Gränsdragningen mellan orangeri och drivhus har heller inte alltid varit helt självklar. En del av ett orangeri kunde till exempel användas för drivning och ett drivhus eller växthus kunde delvis användas för övervintring. Därför blev det viktigt att få en uppfattning om förekomsten av alla typer av växthus.

Inventeringen omfattade enbart växthusbyggnader som på något sätt var kopplade till en herrgårds- eller slottsträdgård. Ingen skillnad gjordes på om växthusen användes för herrgårdens eget behov eller om det bedrevs handelsträdgårdsverksamhet. Inventeringen omfattade enbart växthusbyggnader som fanns kvar i någon form. Herrgårdar där växthusen var rivna besöktes bara i undantagsfall om en del av byggnaden, till exempel delar av grunden, fanns kvar.

Den begränsade budgeten innebar att inventeringen i första hand fokuserades på större slotts- och herrgårdsanläggningar. Då enbart Södermanland har över 300 herrgårdar fanns det ingen möjlighet att gå igenom alla dessa. Urvalet gjordes därför utifrån de herrgårdar och slott som finns presenterade i

bokverk som *Slott och herresäten i Sverige* (Malmö 1966–1971) och *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början* (Stockholm 1908, 1922 och 1934). En genomgång gjordes också av Nordiska museets herrgårdsarkiv. Med hjälp av dessa källor kunde en lista sammanställas över ett antal större herrgårdar som var möjliga att inventera inom projektets ram. Till dessa kom ytterligare uppgifter om några herrgårdar med växthus och orangerier som redan var kända av länsstyrelser, länsmuseum eller av herrgårdsägare som besöktes under inventeringen. I mån av tid besöktes även dessa herrgårdar.

Definitioner

Växthus har använts för tre funktioner – övervintring, drivning och för permanent odling under glas. Övervintringsbyggnaden hade från början inget eget namn. På 1600-talet kunde dessa kallas för pomeranshus, örtahus eller orangehus. Även kallare kunde användas för övervintring. Begreppet orangeri förekommer första gången i tryck i Sverige år 1705. Då hade byggnaden fått överta det namn som tidigare hade använts för den samling av citrusfrukter som förvarades i orangeriet vintertid eller den plats som citrusväxterna stod uppställda på under sommaren. Parallellt med orangerierna uppfördes även byggnader för drivning. De kunde vara avsedda för drivning och förkultivering av olika typer av växter eller ha en specifik funktion som till exempel vinkast, roskast eller persikohus. En kast var från början ett lågt, ensidigt växthus där det i princip var ståhöjd vid den bakre, norra väggen.

Ordet växthus dyker upp först i mitten av 1800-talet och används då för det som tidigare kallades drivhus. Även byggnader som både användes för drivning och övervintring, som till exempel den byggnad som idag kallas för orangeri vid Nynäs herrgård i Södermanland, kallades för växthus när det uppfördes i början av 1900-talet.

Sadeltaksväxthus dyker upp först i mitten av 1800-talet. De var sällan friliggande, som idag, utan var ofta kombinerade med ett ensidigt växthus. I handelsträdgårdar blev det under 1900-talet vanligt med två eller flera sadeltaksväxthus bredvid varandra, vilka bands samman av ett förbindelsehus där pannrum och förråd låg.

Den tredje typen, växthus för permanent odling under glas, dyker upp under 1800-talet på herrgårdar, vid större villor och i botaniska trädgårdar. Vanligast är vinterträdgården som ofta inreddes i ett rum i huvudbyggnaden eller som en tillbyggnad. Den kunde också vara en separat byggnad, som t. ex. palmhuset vid Trädgårdsföreningen i Göteborg.

Genomförande

Till en början kontaktades enbart de herrgårdar där orangerier, drivhus eller andra typer av växthusbyggnader nämndes i någon av ovan nämnda bokverk eller arkiv. Det visade sig dock mycket snart att det fanns intressanta växthusbyggnader även

vid de herrgårdar där växthus inte omnämnts i litteraturen eller i Nordiska museets herrgårdsarkiv. Därför kontaktades alla de utvalda herrgårdarna enligt ovan – först med ett introduktionsbrev och sedan med ett telefonsamtal. Om det fanns någon typ av växthus kvar bokades ett besök in. Som regel besöktes två herrgårdar per dag.

Dokumentationen innebar fotografering, uppmätning av byggnadens plan, dokumentation av byggnadens konstruktion och utformning, dokumentation av eventuella installationer, inredning och lösa inventarier som hade koppling till byggnaden eller odlingen i växthuset samt intervju med herrgårdsägaren. Ibland fanns tid att titta igenom foton eller annat material i det lokala herrgårdsarkivet. Tyvärr var det inte möjligt att efter dokumentationen göra fördjupade arkivstudier inom ramen för projektet.

Resultat

I de fem länen besöktes totalt 157 herrgårdar. Totalt dokumenterades 207 olika växthusbyggnader varav ca 50 var orangerier. Att siffran är ungefärlig beror på att det inte fanns tid att bekräfta användningen av vissa byggnader genom en mer omfattande arkivsökning. Trots detta ger inventeringen en god uppfattning om antalet och tillståndet för kvarvarande orangerier och andra typer av växthusbyggnader, vilket gör att både forskningen och arbetet med bevarandet av de kulturhistoriskt mest värdefulla orangerierna och växthusbyggnaderna underlättas.

De dokumenterade växthusbyggnaderna är uppförda från sent 1600-tal fram till 1970-talet. Exakta byggår återstår att bekräfta för många av byggnaderna. Orangerier är som regel lättare att datera då de var statusbyggnader som ofta ritades av en arkitekt och placerades på en framträdande plats i parken eller trädgårdsanläggningen. Det finns följaktligen oftast mer arkivmaterial att tillgå. När det gäller växthusbyggnaderna är det svårare eftersom de ofta uppfördes av trädgårdsmästaren själv. Växthusbyggande ingick i den kunskap som en trädgårdsmästare förväntades ha. Typritningar fanns att tillgå i trädgårdsböcker, som till exempel Anders Lundströms *Handbok i Trädgårds-skötseln* (1831). Denna bok utkom i flera upplagor under 1800-talet. Växthusen kan därför bara ungefärligen dateras med hjälp av dessa typritningar om inget annat arkivmaterial finns tillgängligt.

De allra flesta växthusbyggnader som dokumenterades var uppförda i tegel men även växthusbyggnader i korsvirke, timmer eller andra träkonstruktioner förekommer. Troligen har det varit mycket vanligare med timrade orangerier och växthus än vad man tidigare trott. Det verkar som om man använde de material som fanns tillgängliga. Timmerbyggnader som inte längre används kan lättare rivas eller flyttas och återanvändas för annat ändamål. Timmerbyggnader förfaller också snabbare när de inte längre används och det är större risk för att de brinner ned på grund av eldning för uppvärmning.

Orangerierna uppfördes för att härbärgera växter under vintertiden och behövde därför inte ha något glastak. Byggnaden såg därför ofta ut som en vanlig byggnad med det undantaget

Orangeriet vid Berga herrgård i Södermanland, troligen från sent 1700-tal. Foto författaren 2001.

att fönstren mot söder och ibland i gavlarna var stora och att det oftast saknades fönster mot norr. Den vanligaste takformen är pulpettak men även sadeltak och valmade sadeltak förekommer. De speciella svanhalsorangerierna, med en hög, välvd takfot mot söder verkar bara ha förekommit i slutet av 1700-talet.

De äldsta orangerierna som dokumenterades i inventeringen värmdes upp med kakelugnar, vilket var vanligt under hela 1700-talet. I de allra äldsta har kakelugnarna placerats i nischer. Det första exemplet på uppvärmning med rökkanaler av tegel finns på ritningarna för Carl von Linnés orangeri i Botaniska trädgården, idag Linnéträdgården, i Uppsala. Dels finns exempel på friliggande rökkanaler som dragits längs varmrums väggar och dels finns exempel på rökkanaler inuti väggarna på "vaporariet" och "solariet", två små byggnader som flankerade orangeriet. Drivhusen kunde även, som drivbänkar, värmas med strövärme, dvs av en bädd av hästgödsel eller garvarebark (ek- eller granbark som även användes vid garvning av läder) vilka utvecklade värme i en jäsningsprocess.

Under 1800-talet var rökkanaler av tegel den vanligaste uppvärmningsmetoden. Rökkanalerna kunde dras under golvnivå, halvvägs upp ur golvet eller helt över golv. Att dra kanalen helt över golv verkar ha varit det vanligaste. Från ungefär mitten av 1800-talet börjar rökkanalssystemen ersättas av vattenburen värme i rör vilket är den vanligaste uppvärmningsmetoden i växthus än idag. Rökkanalssystem verkar dock ha funnits kvar i enklare växthus en bit in på 1900-talet.

Den inventering som genomfördes syftade till att se vad som fanns kvar av orangerier och andra typer av växthusbyggnader utifrån den fysiska byggnaden. Det som återstår att utforska rör bland annat vad som odlades i byggnaderna och hur växthusen fungerade som en del av den övriga trädgården.

Inventeringarna genomfördes länsvis och presenterades i separata rapporter. Vid tillfälle kommer jag att göra en sammanställning av hela materialet plus det material som inte togs upp i rapporterna eftersom det rörde orangerier och växthus som var rivna. För att kunna jämföra de rivna växthusbyggnaderna

naderna med de kvarvarande krävs kompletterande arkivforskning då de uppgifter som kom fram under inventeringen ofta var alltför knapphändiga.

Tryckta källor

Andersson, Ingela, *Historiska växthus i Södermanlands län – en inventering*. Nyköping (på gång att publiceras 2008)

Andersson, Ingela, *Historiska växthus i Uppsala län – en inventering*. Uppsala 2003

Andersson, Ingela, *Historiska växthus i Västmanlands län – en inventering*. Västerås 2004

Slott och herresäten i Sverige. Malmö 1966–1971

Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Stockholm 1908

Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, (ny följd omkring 1920). Stockholm 1922

Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, ny samling 1932–33. Stockholm 1933

Otryckta källor

(utkast finns hos respektive länsstyrelse)

Andersson, Ingela, *Historiska växthus i Stockholms län*.

Andersson, Ingela, *Historiska växthus i Östergötlands län*.

Ingela Andersson, arkitekt SAR/MSA

byggnadsvårdsspecialist

Fortifikationsverket

iaan2@fortv.se

Tre kvinnor i trädgården

Den finländska villaträdgården i början av 1900-talet

JULIA DONNER

Sedan 2006 arbetar jag med min doktorsavhandling som handlar om tre kvinnor och deras respektive trädgårdar. Genom att analysera Aino (f. Järnefelt) Sibelius (1871–1969), Saimi (f. Swan) Järnefelts (1867–1944) och Jenny Elfving (1871–1950) trädgårdar, brevväxling och trädgårdsböcker hoppas jag kunna analysera hemträdgården som en speciell och mångsidig företeelse i början av 1900-talet.

Familjen Sibelius flyttade på hösten 1904 från huvustaden Helsingfors till den nybyggda villan Ainola i Tusby socken. Flera bekanta konstnärspär hade redan tidigare flyttat till Tusby. Författaren Juhani Aho och konstnärinnan Venny Soldan-Brofeldt, målaren Pekka Halonen och Maija Halonen och målaren Erik Järnefelt och Saimi Järnefelt med familjer bildade den s.k. Tusby träsks konstnärskoloni.

Trädgården anlades på Ainola våren 1905. Ainolas trädgård var en väsentlig del av familjens ekonomi och blev Aino Sibelius livsverk. Vid villa Suviranta hade trädgården grundats redan några år tidigare, 1901 av Saimi Järnefelt. Innan hon gifte sig med Erik Järnefelt, var hon skådespelerska vid den Finska Teatern i Helsingfors. Valet att ge upp det egna arbetet var inte lätt för henne och trädgården spelade en viktig roll i hennes liv. Aino Sibelius och Saimi Järnefelt var i nära kontakt med varandra och delade med sig av information, frön och växter. Dessutom hjälptes de åt i varandras trädgårdar ibland.

Jenny Elfving studerade trädgårdsskötsel vid Haapavesi hushålls- och trädgårdsskola i mitten av 1890-talet. Efter att jobbat flera år vid Sippola trädgårdsskola, grundade hon 1907 en egen skola vid Järvenlinna i Antrea i det före detta Finska Karelen. Hennes avsikt var att kunna utbilda kvinnor till trädgårdsmästare och trädgårdslärare, samt att ge undervisning också i planering. Hon förespråkade starkt kvinnors rätt till högre utbildning och eget arbete. Hon skrev aktivt i den finländska kvinnorörelsens tidningar och i hennes artiklar är hemträdgårdarna fast anknutna till diskussionen om kvinnornas rättigheter. Hon gav ut tre trädgårdsböcker *Puutarhasuunnitelmia pienviljelijöille* (Trädgårdsplaner för småbruk) 1913, *Kukkaviljelystä avomaalla* (Odling av sommarblommor) 1921 och *Suomalaista puutarhataidetta* (Finländsk trädgårdskonst) 1929.

I mitt arbete är trädgården både en berättelse om vardagligt liv och en bild av ideal, känslor och drömmar. Trädgården kan också ses som en del av en samhällelig diskussion. Även den enklaste trädgården är fylld av olika meningar, så som trädgårdens fysiska rum, skaparens/ ägarens etniska och sociala bakgrund och den kulturella miljön där trädgården existerar. Ett gott exempel på trädgårdens flera betydelseskikt ger diktaren Eino Leino i ett tackkort till Aino och Jean Sibelius. Hans citat av Voltaire ”Il faut cultiver notre jardin”, är där en metafor för konst, skapande och konstnärens plikt och människans andliga utveckling. Riktat till Aino Sibelius, berör

citatet också Ainolas vårliga trädgård och lyfter trädgården till samma nivå som konsten – musiken och poesin.

Samma rum har olika betydelser för olika användare. Begreppen rum och plats berör frågor kring identitet och kön samt det offentliga och det privata. Villa Ainolas och Villa Suvirantas trädgårdar utgjorde en viktig del av dessa nationalromantiska konstnärsvillor och de ingick i konstnärsgruppens livsstil i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Trädgården kan dock även granskas ur ett tredje perspektiv: som kvinnans rum.

Genom att betrakta trädgården som ett speciellt rum för kvinnan, öppnas det nya tanke sätt och möjligheter att forska om någonting som i den tidigare trädgårdshistoriska forskningen varit osynligt. Trädgårdens rum behandlas så väl som ett existerande rum som ett begreppslikt rum i denna undersökning. Det existerande rummet i trädgården i Ainola har att göra med självförsörjning och nytta. Det begreppslika rummet i trädgården utgörs av kvinnans sätt att skapa utrymme åt sig själv och sina behov.

I början av 1900-talet sågs trädgården i synnerhet som husmoderns och fruns eget område. Trädgården i Ainola benämns tydligt som Ainos trädgård i korrespondens och memoarer. Arbetet som utfördes i trädgården frigjorde kvinnan från vissa sociala plikter och erbjöd en möjlighet till privatliv även inom familjen. För kvinnan var trädgården en plats där det var möjligt att bryta stereotyper kring könsroller. Trädgårdsskötsel gav kvinnan möjlighet till självständigt kunnande och personlig skicklighet. Å ena sidan stängde trädgårdens begränsade rum in kvinnan i hemmets krets och ute ur det offentliga livet som ansågs manligt, men å andra sidan erbjöd det ett skyddande rum för kvinnan och gjorde det möjligt för henne att uttrycka sig och bestämma över sig själv.

Trädgårdens rum blev Aino Sibeliuss, Saimi Järnefelts och Jenny Elfvingss egna rum. Trädgården var en väg ut ur de krav som samhället, hemmet och äktenskapet ställde på kvinnan. Det var också en möjlighet att delta i diskussionen om kvinnornas rättigheter som Jenny Elfvingss livs arbete bevisar. Utifrån förskönandet av vardagen och färdigheterna som värdinna växte trädgårdens rum fram, en plats för känslor och eget arbete.

Julia Donner, fil. mag. och doktorand
Institutionen för konstforskning, konsthistoria
Helsingfors universitet
Klasasvägen 10 B
00680 Helsingfors
j.donner@kolumbus.fi
julia.donner@helsinki.fi

English summary

Three Women in the Garden

The Finnish Home Garden in the Beginning of the 20th Century

By exploring Aino Sibelius', Saimi Järnefelt's and Jenny Elfving's gardens, correspondences and garden writing, I aim to show the multileveled nature of the early 20th century home gardens. In my work the garden is both a story of everyday life and a picture of ideals, dreams and feelings. It can also be seen as part of societal discussion in the beginning of 20th century Finland.

Saimi and Eero Järnefelt's Villa Suviranta was built in 1901. Aino and Jean Sibelius moved to their new villa Ainola in Tuusula in 1904. Aino Sibelius established her garden next spring. The Ainola garden was the base of the family economy and Aino Sibelius' life's work. In the writings of the pioneer for garden education for women, Jenny Elfving, the home gardens are tied tightly to the discussions of the women's rights movement.

I look at the gardens as a special space for women. This space becomes visible especially in the correspondences and diaries. In the letters, talk of the garden is a metaphor for caring and friendship, but also of the writers own feelings and needs. From making the everyday life beautiful and being a perfect housewife, grew the space of the garden, a place for emotions and work.

After the turn of the century the possibilities for women to express themselves were widened, but the expectations remained the same as before. The main role for a woman was to be a good wife and an excellent mother. I want to show, how gardening can be seen as a possibility for women. Gardens can be seen as a means to express unfulfilled artistic dreams, but also a way to participate in the societal discussion. Gardens can be seen as a space between two worlds, the private and the public. Looking through an intersectional lens the home gardens, garden writing and women in gardens may show a more complex picture of home gardens than has previously been seen.

Danske villa- og parcelhushaver 1950–2000

HELLE RAVN

Helle Ravn har for tiden forskningsorlov til en etnologisk undersøgelse af danske villa- og parcelhushavers udvikling 1950–2000. Det skal sammenlignes med en 8 år gammel undersøgelse af danske landbohaver og landbrugsbyggeri, som blev lavet sammen med Peter Dragsbo.

Undersøgelsen skal først og fremmest belyse, hvordan normerne for havens anlæg, indhold, brug og funktion har ændret sig over tid, samt søge at afdække, hvilke beslutningsprocesser, der hos haveejerne ligget bag disse ændringer. Siden 1960-erne har over 60 % af den danske befolkning haft have, og i langt de fleste tilfælde er haven beliggende i direkte tilknytning til boligen. Boligformen og funktionen har ændret sig gennem tiden, og haven har ændret sig dermed. Men hvor der er foretaget undersøgelser af boligform og indretning, har den danske villa- og parcelhushaves udvikling ikke været undersøgt eller beskrevet.

Villa- og parcelhushaven – en kort historik

Haven ved de danske villaer og parcelhuse var før 1950 ofte opdelt i en repræsentativ forhave og prydhave, hvortil kom – især ved de mindre villaer og huse – køkkenhave og frugthave. Efter 2. Verdenskrig begyndte en hel folkevandring fra byen ud i forstæderne, hvor en ny generation byggede enfamiliehuse. Haverne bestod endnu i 1950-erne ofte af både køkken- og prydhave. Med 1960-ernes voksende velstand kom der et sandt byggeboom af parcelhuse – ofte som typehuse, og en tættere kontakt mellem hus og have med terrasser og udgang direkte fra stuen blev nu normen. Haven blev hovedsagelig en prydhave, hvorved køkkenhaverne forsvandt – men med energikrisen i 1970-erne begyndte køkkenhaverne igen at dukke op i enkelte haver.

Byggeriet af enfamiliehuse fortsatte, og i 1980-erne udstykkedes lidt større grunde, terrasserne blev større og haverne mere ensformige. I løbet af 1980-erne og 1990-erne blev der imidlertid større divergens mellem havetyperne, idet der både kom større plantesamlerhaver og stærkt forenklede haver. I sidste halvdel af 1990-erne og ind i dette århundrede opstod "Silvan-forhaven" (dansk udtryk for forhaver næsten uden planter og med inventar som fliser, sten, springvand, belysning m.m. købt i lavprisbyggemarked ved navnet Silvan), hvor pasningsarbejdet skulle være næsten ikke-eksisterende, samtidig med at haven blev en mere og mere integreret del af boligen med Weber-grill, udekøkken, udebadeværelse osv.

Undersøgelsens udgangspunkt og hovedspørgsmål

Undersøgelsen af landbohaver fandt sted i tre områder: I Jylland syd for Viborg, på den vestlige del af Fyn og på øen Als tæt ved grænsen til Tyskland. For at kunne afdække, om lokalvariationer i landbohaver og -normer har haft indflydelse på udviklingen af parcelhushaver, gennemføres undersøgelsen i de

nærliggende købstæder, dvs. Viborg, Assens og Sønderborg. Er det landbohavernes normer, som er videreført i byens haver? Er der eller har været lokale variationer i villa- og parcelhushaver, som svarer til de lokale variationer i landbohaverne? Eller bliver haven ved enfamiliehusene i dag ens overalt? Herigenem skal det afdækkes, om nutidens havekultur hovedsagelig er determineret af de stilretninger og normer, som medierne fremlægger, eller om de lokale variationer, der den dag i dag eksisterer på landet, også findes i købstæderne.

Mindst lige så væsentligt er det at analysere, om haverne i de store parcelhuskvarterer i hovedstadsområdet har udviklet sig på samme måde som i provinsen. For her er der mange nye husejere, som ikke er opvokset i en bolig med have, og derfor er de ikke som børn socialiseret til bestemte havenormer eller lokale traditioner for haveindretning, havebrug og havens vedligeholdelse. Dragør syd for Kastrup lufthavn er valgt som eksempelområde på et københavnsk forstadskvarter.

Formålet med undersøgelsen er desuden at afdække, i hvilken grad ændringer af havenormer og haveindretning er afhængig af påvirkning fra massemedier eller af mund-til-mund metoden. Ligeledes skal undersøgelsen afdække, i hvilken grad ensartede udstykningsformer (parcelforeninger, kommunale udstykninger, private udstykninger) resulterer i en ensartet anlæggelse og anvendelse af haverne, samt i hvilken grad parcel- og grundejerforeninger har haft indflydelse på havernes udformning og pleje.

Teoretisk tilgang

I undersøgelsen vil haven blive set både som en funktion i sammenhæng med boligen og som et signal – eller snarere: et kompleks af signaler – om livsstil og livsform, sociale tilhørsforhold og kulturelle vurderinger. I denne undersøgelse vil jeg imidlertid især anvende de etnologiske tilgange, som er udviklet i den etnologiske boligforskning kombineret med Thomas Højrup's livsformsbegreb, som i denne sammenhæng antagelig kan give et frugtbart perspektiv på haven som hverdagspraksis. Desuden vil undersøgelsen blive udført i samarbejde med Dansk Center for Byhistorie og den dertil knyttede udforskning af den moderne by, bl.a. de igangværende studier af forstædernes byplan- og bebyggelseshistorie af Peter Dragsbo, Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot.

Da der ikke findes lignende danske havestudier, vil analysen blive sammenholdt med svenske og norske undersøgelser af haver fra samme periode.

Praktisk gennemførelse

Orloven begyndte 26. maj, og på to måneder er der gennemført 22 interviews (14 i Dragør, 6 i Sønderborg, 2 i Rudkøbing) med både unge og ældre haveejere samt enkelte tidligere haveejere. I alt vil der blive gennemført ca. 60 interviews og havebesøg, fordelt med ca. 15 i hvert af de fire undersøgelsesområder, samtidig med at jeg selv fotodokumenterer haverne og affotograferer ejernes gamle havebilleder. De mange pri-

vate fotos danner et godt udgangspunkt for oplysninger om baggrunden for indretningen og ændringer af haverne.

Interviewene foregår i en løs form, hvor haveejerne selv kommer til orde, men hvor jeg i løbet af besøget alligevel får besvaret en række enslydende spørgsmål. Samtalerne bliver lydoptaget og derefter udskevet. Det er et stort arbejde, men der kommer mange oplysninger om holdninger, som man ikke fanger, hvis der anvendes notatteknik.

Da de fleste danskere for tiden holder sommerferie, anvendes en del af sommeren på litteraturstudier, såvel med teoretisk som havebrugsmæssigt indhold. Medierne har i den omtalte periode været en væsentlig kilde til nyheder om haver, og ikke mindst nye haveejere har hentet viden, inspiration, vurderinger og normer fra medierne. For at afdække forskellige mediers indflydelse bliver Haveselskabernes blad *Haven* og det kulørte ugeblad *Familie Journalen* sammenlignet. Metoden gav gode resultater i forbindelse med undersøgelsen af landbohaver.

Der vil naturligvis også indgå arkivalisk materiale i undersøgelsen. I Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) findes en række optegnelser fra parcelhushaver, og billedmateriale i Nationalmuseets Købstadundersøgelser bliver gennemgået. På lokalarkiverne findes der arkivalier for nogle af grundejerforeningerne, og dette materiale bliver også gennemgået.

Langelands Museum har desuden gennem en årrække indsamlet haveplaner fra flere havearkitekters tegnestuer, og de professionelt udformede haver vil være et væsentligt komparativt materiale i en vurdering af "haven i hovedet" hos de interviewede haveejere.

Helle Ravn, mag. art., museumsinspektør
Langelands Museum
hr@langelandkommune.dk

Der er kun få af 1950-ernes parcelhuse, som endnu har det oprindelige haveanlæg.

Om lunden

bidrag till kännedomen om begreppet lund och om lunden som företeelse

Doctoral dissertation

Department of Landscape Planning, Swedish University of Agricultural Sciences, Alnarp 2006

"Concerning the grove. Contribution to knowledge concerning the concept grove and the grove as phenomenon."

Written in Swedish with an English summary.

What is a grove? What does the concept *lund* denote? How has the real grove – the grove as phenomenon – appeared throughout the ages?

Throughout history, the concept of *grove* has denoted a wooded place and unit with central importance in human life and imagination. The grove's oldest documented significance is connected to religious use and religious imagery. It has as far back as has been possible to follow primarily denoted a wooded, alternatively wood encircled place. Relatively early it was also possible to see the connection between an emphasis on a brown soil vegetation system with noble broad-leaved trees and an associated species rich fauna and flora, a so-called 'grove flora'. That conceptual orientation may be noted in Carl von Linné's writings, but was clarified in 19th and 20th century literature with a topographical, botanical, and ecological orientation.

The dissertation further illuminates the last centuries' extensively changing landscape by following the grove's changes from a forest meadow-like phenomenon to a lush, complex, and often distinctly layered noble deciduous forest with a specific grove flora, characteristic for half shadow and shadow on primarily nourishment rich soil. One study examines the effect that common grove tree species, such as forest elm, ash, beech, hornbeam, and forest oak have on soil formation benefiting a proliferation of species. Yet another study raises the question of whether the place-name element, **lund**, indicates lengthy continuous existence of trees/groves/ forests, and a thereto associated demanding grove fauna consisting of sensitive terrestrial molluscs.

One of the conclusions drawn suggests that there may be good reason for those responsible for preserving and developing the cultural and recreational landscape to emphasize

the grove as one of the most interesting concepts for the future. "Recreational experiential value," "biological diversity," and "cultural historical identity" are today some examples of 'conceptual usefulness' produced in our landscape that easily may be combined in a grove environment. It is therefore important to combine a biologically conscious vegetative base with aesthetic, social, and cultural historical values and goals, as well as to use a nuanced Swedish language describing the landscape that includes the concept *lund*.

Keywords

Continuity, copse, deciduous tree species, grove, place-name, soil acidity, soil organic carbon, terrestrial molluscs, *Vertigo* spp., woodland continuity

Agrovoc terms

woodlands, meadows, cultural values, landscape conservation, landscaping, broadleaved trees, soil ph, soil organic matter, terminology, history

Papers/manuscripts:

- I. Oostra, S. & Gunnarsson, A. 2005. *Lunden och tiden*. Rapport 05:3, Institutionen för landskapsplanering Alnarp, SLU, 118 sid.
- II. Wittrock, S. 2001. Den heliga lunden. *Ale* nr 1, sid. 13–25.
- III. Oostra, S., Majdi, H. & Olsson, M. Impact of tree species on soil carbon stocks and soil acidity in southern Sweden. 13 pp. Submitted to *Scandinavian Journal of Forest Research*. [publ. 2006 iss. 5, p. 364–371]
- IV. Oostra, S., Andersson, L. G. B., Olsson, M. & von Proschwitz, T. Do place-names containing the element **lund** indicate woodland continuity? 13 pp. Manuscript addressed to *Journal of Biogeography*.

The dissertation text and paper I is available as pdf on www.slu.se go to Library (Bibliotek) and on to epsilon, Dissertation and Graduate Thesis Archive.

Swantje Oostra, agr. dr., jägmästare
Skogsstyrelsen, Skånes sydvästra distrikt
Box 6, 243 21 Höör
swantje.oostra@skogsstyrelsen.se

At læse vandet

Et redskab til analyse af vandkunst og fontæner

Ph.d. afhandling

Det Kongelige Danske Kunstakademiets Arkitektskole, København 2003

Isenesættelsen af vandets udtryk er aldrig, i litteraturen om vandkunst og fontæner, blevet beskrevet systematisk og analytisk ud fra en æstetisk indgangsvinkel. Eksisterende litteratur om vandkunst og fontæner beskriver emnet med udgangspunkt i skulpturen og den arkitektoniske kontekst. Dette på trods af, at det netop er vandets mange nuancerede og sansemættede effekter som vi tiltrækkes af, og at skulpturen næsten er forsvundet fra moderne fontæner, i stedet er vandet i sig selv blevet gjort til det skulpturelle element.

Afhandlingens overordnede formål er at vise at iscenesættelsen af vandets forskellige udtryk i vandkunst og fontæner har en historie, samt at undersøge hvordan vandets udtryk forholder sig til de stilhistoriske perioder. Det er tesen at fraværet af beskrivelser af vandets iscenesættelse skyldes at der har manglet et fyldestgørende begrebsapparat til at beskrive vandets kaotiske struktur. En væsentlig del af afhandlingen drejer sig derfor om at udvikle et begrebsapparat, der gør det muligt at foretage en sammenligning af vandets mangfoldige udtryk, gennem en simplificering, som samtidig markerer de karakteristiske nuancer.

Dette arbejde er struktureret i tre dele, der koncentrerer sig om henholdsvis vandets bevægelse, vandets lyd, og vandets refleksion.

Til udarbejdelsen af det nye vokabularium er dels anvendt teoretiske beskrivelser af klassisk og moderne dansekunst til at etablere et sprog, der beskriver den kunstneriske behandling af vandets bevægelser. Teoretiske beskrivelser over lyde af kaotisk struktur, som f.eks. Murray Schafers (I) beskrivelse af vore omgivers lydlandskaber, har skabt inspiration til udarbejdelsen af en metode til registrering af tilrettelæggelsen af vandets lyde. Kunstneren David Hockney's billeder af studier over den perceptoriske oplevelse af vand, er blevet brugt til at etablere et sprog, der beskriver hvordan vi oplever iscenesættelsen af vandets forskellige måder at reflektere lyset på.

Analyserne og fortolkningerne af vandkunst og fontæner med udgangspunkt i de tre overordnede temaer, viser bl. a. hvad der karakteriserer henholdsvis en klassisk og en moderne iscenesættelse af vandets bevægelser, og beskriver forskellen mellem lyden fra de barokke fontæner i Rom og lyden fra modernismens vandkunst. Analyserne viser også, at modernistiske karaktertræk indenfor vandkunsten optræder flere årtier efter det moderne gennembrud har fundet sted indenfor andre kunstarter.

Afhandlingens gennemgang af udviklingen af de forestillinger mennesket har gjort sig omkring vand, peger på, at vandkunsten har en tendens til at være bagudskuende. Det kan skyldes vandets stærke tilknytning til mytologien, som f. eks. kommer til udtryk i forestillingen om vandet som en livgivende kraft og i mytologiske former som 'Livets kilde i paradiset have' og 'Ungdommens fontæne,' som stadig optræder som bagvedliggende strukturer og symboler i moderne behandling af vand. Afhandlingen reflekterer over denne tendens til at romantisere og nærmest helliggøre vandet, til trods for den afmytologificering, der har fundet sted i den vestlige verden (2).

Noter

- 1 R. Murray Schafer, *The Soundscape. The Turning of the World*. Rochester, Vermont 1994
- 2 Ivan Illich, *H₂O og glemslens vande*. Viborg 1989

Afhandlingen er ikke tryckt men finnes paa Kunstakademiets Arkitektskoles bibliotek og Arkitektskolen i Århus's bibliotek. Den er desuden tilgængelig på Det Kongelige Biblioteks læsesal i København.

Publicerede artikler

- Gröna Fakta* 3/2008, Movium. Kan köpas för 35:- från www.movium.slu.se
Grønt Miljø 5/2007 Læs Vandet 1. Vandets Bevægelser
Grønt Miljø 10/2007 Læs Vandet 2. Vandets lyde og refleksioner
Landskab 7/2003 At læse vandet.
Landskab 7/2003 Om at læse vandet.

Maja Nikolajew, landskabsarkitekt ph. dr. Maa MDL
 Indehaver af firma VAND OG LANDSKAB
 Møntergade 14, 1
 1116 København K.
vandoglandskab@mn.dk
Nikolajew@post.tele.dk

CHRISTINE WAAGE RASMUSSEN

Landbohaven – en kulturprodukt

Ph. D. afhandling

**Center for Skov, Landskab og Planlægning
 Afd. for parker og urbane landskaber
 Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole,
 København 2006**

Samenfatning (s. 266–275 ur afhandlingen, bstract saknas)

Denne afhandling er et resultat af et Ph.d.-studie, der havde til opdrag at sætte fokus på landbohavekulturen af i dag. Målet med forskningsprojektet, som Ph.d.-projektet er en del af, var at undersøge det agrare landskab, som det kommer til udtryk i samspil mellem bygninger og landskab. Sigtet med projektet var praksisorienteret med målsætninger om at udvikle viden om og en række værktøjer til indpasning af landbrugsbygninger i landskabet og arealanvendelse af det agrare landskab.

Landbohaven blev behandlet af flere forskningsprojekter under samme hovedprojekt. Der blev foretaget en afgrænsning de forskellige projekter imellem. Den redskabsorienterede strategiudvikling i relation til gården og dens nære landskab blev hovedemnet for Helene Bang Nielsens Ph.d. projekt, mens haven ved gården set ud fra et etnologisk og historisk perspektiv blev behandlet af Helle Ravn og Peter Dragsbo.

Nærværende afhandlings hovedformål er at sætte fokus på landbohaven som kulturfænomen. Afhandlingen er inddelt i 6 delundersøgelser:

- Del 1: Forskning i folkelig havekultur 1980–2004 – hvordan og hvorfor? Et review.
- Del 2: Refleksioner over havedyrkningens væsen og projekt.
- Del 3: Landbohaven 1860–1920. En retrospektiv undersøgelse af landbohavens historiografi, formdannelse og udtryk.
- Del 4: Romantikens fremkomst i landbokulturen i 1800-tallet – en ekskursiv undersøgelse af N.F.S. Grundtvigs natur- og landskabsæstetik og dennes eventuelle betydning for gårdmandsstandens haveæstetiske præferencer.
- Del 5: Perspektivering over 1900-tallets og fremtidens landbohaver i relation til begreberne bykultur og landbokultur, det moderne og det traditionelle og "konstrueret tradition".
- Del 6: Refleksioner over restaureringsprincipper i relation til den hermeneutiske tradition.

Det er et mål, at jeg ud fra disse forskellige undersøgelser kan bidrage til debatten om landbohaven, dens historiografi, formdannelsesproces og nutidige og fremtidige eksistensvilkår. Projektet har taget form ud fra et ønske om at sætte nye perspektiver på forskningsfeltet, og hermed bidrage til det overordnede forskningsprojekt. Da mine interesser er rettet mod det teoretiske diskussionsfelt frem for mod den praksisorienterede redskabsudvikling, har jeg lagt fokus her.

Som udgangspunkt for undersøgelser af den danske landbohaver, har jeg afsøgt det internationale og interdisciplinære forskningsfelt, der beskæftiger sig med studier af folkelig havekultur, hvor landbohaven kan ses som en underkategori. Under de første forsøg på at indkredse studiefeltet landbohaven,

stod det mig klart, at jeg var nødt til at have nogle forudsætninger for at foretage mine studier. Samtidig var jeg i tvivl, om der fandtes en særlig landbohavedkultur, der kunne studeres som et isoleret fænomen. Målet med afhandlingens første del var derfor at indsamle en række forskellige indgangsvinkler, synspunkter og forskningsmetodikker samt herunder at undersøge om og hvordan studier af folkelig havekultur kan anvendes i det landskabsarkitektfaglige arbejde. For at sætte fokus på og forsøge at danne sig et indtryk af hvilke forudsætninger den folkelige have, herunder landbohaven, udvikler sig under i vor tid i den vestlige verden, er de udvalgte referencer fra perioden 1980 til i dag, hvor forskningsfeltet netop har haft fokus på de nære himmelstrøg og på en nutidig kontekst.

Gennem dette studie er jeg blevet opmærksom på nogle diskurser, der udfolder sig i udforskningen af folkelig havekultur generelt. Centralt er modstillede begrebspaar som *det moderne* versus *det traditionelle*, og *det urbankulturelle* contra *det landbokulturelle*. Der er tilsyneladende flere steder ved at ske et opgør med en betragtningsmodel, hvor der søges efter markante skel i tid og mellem kulturer. Der hersker udbredt enighed om at betragte haver som kulturelle produkter, der til stadighed er i udvikling – en proces der påvirkes af forskelligartede kulturelle strømninger. Det er kendetegnende for studierne, at de påpeger forhold i havernes formdannelsesprocesser, der forkaster forestillingen om, at folkelige haver dannes alene som et resultat af såkaldte nedsivningsprocesser. Forskellige undersøgelser påviser, at folkelige haver er kendetegnet ved et særegent formsprog og en individuel måde at udtrykke sig på. Derved kan der opstilles poetikker for folkelige haver, der ikke relaterer til den elitære havekunst i samtiden. Det påpeges af flere, at folkelige haver adskiller sig fra elitær havekunst ved at være præget af elementer, der sammenstilles over tid – måske ikke tilfældigt, men heller ikke ud fra en helhedsskabende langsigtet strategi.

Mange af de studerede forskningsprojekter tager afsæt i etnologiske og antropologiske vinkler, men også landskabsarkitekter har foretaget udforskning af folkelige havekulturer. Man kan i den valgte periode iagttage et fokus på haven som betydningsbærende kulturprodukt, og kun en enkelt undersøgelse behandler haven som et æstetisk, kunstnerisk produkt, der underlægges en mere traditionel kunstværkanalyse. I de undersøgelser, der fokuserer på det betydningsbærende lag i haven, står proces-begrebet centralt. Det at være udøvende, at betragte, vente og agere, kendetegner havedyrkernes glæde ved haven.

Begrebet *folkelige haver* defineres bredt, og der kan ikke drages nøjagtige paralleller til definitionen af folkelig arkitektur. Begrebet har tidligere været defineret ved noget særligt lokalt eller regionalt, men opfattes bredere i dag, hvor det pointeres, at mangesidige kulturelle processer bevirker, at man ikke kan betragte det folkelige som isolerede og "traditionelle" fænomener.

Det har altid stået som et interessant spørgsmål for mig, hvad det er, der gør, at mennesket dyrker haver trods det, at haverne ikke nødvendigvis er til nytte. Studierne i den

første delundersøgelse ledte mig på sporet af forskellige svar på dette. Bella Marckmanns studier af danske havedyrkere og af haven som sted for livsstilsudfoldelse inspirerede mig til at se nærmere på Michel Foucaults' begreb *heterotopier*, der betegner såkaldte *anderledes steder*, der er virkelige steder, der har visse ligheder med utopier. Med udgangspunkt i Foucaults karakteristik af heterotopier og på baggrund af forskellige referencer af både videnskabelig, faglig og folkelig karakter, har jeg i 2. del af afhandlingen gjort nogle refleksioner over selve havedyrkningens projekt og væsen.

Det processuelle – både i haven som fænomen og i menneskets måde at være i haven på, er et centralt forhold i min udlægning. Den tidsmæssige dimension er derfor central for have- og dyrkningskunsten. Med udgangspunkt heri kan Foucaults karakteristik af heterotopier være et oplæg, der betoner særlige og specielle forhold ved haven som fænomen.

Marckmann konkluderer, at haven i det senmoderne samfund fremstår som et demonstrativt ikke-moderne rum, at haven er et *anderledes sted* og et udtryk for *det lykkelige rum*, hvor drømmen om det gode liv kan praktiseres. Dette tyder mine undersøgelser på er rigtigt, og det er min konklusion, at havedyrkningen i sin egenskab af at skabe og udfolde sig i et *anderledes sted* også i dag er højaktuel.

Marckmann er inde på, at haven kan og bør studeres både ud fra en fænomenologisk inspireret vinkel og som et artikulationsfelt for livsstil. At se landbohaven ud fra denne vinkel har været et af formålene med afhandlingens 3 delundersøgelse om landbohaven i perioden fra 1860'erne frem til 1920'erne. Målet var, med udgangspunkt i studierne i afhandlingens 1. del, at stille nogle kvalificerede spørgsmål til udvalgte referencer, der har behandlet landbohovens historiografi og formdannelse.

Særligt har spørgsmål om de kulturelle processers indvirkning på landbohovens formdannelse været påtrængende. Nedsivningsmodellen har gennem tiden figureret som en stort set udebatteret forklaringsmodel i relation til landbohavedfænomenet. Erik Kalsgaard Poulsen har, med en fundering i civilisations-teori og etnologiske studier, søgt at påvise, at der også kan være andre forklaringsmodeller. Konklusioner af studierne i afhandlingens 1. del, der peger på mange og forskelligartede dannelsesmønstre og processer gjorde, at jeg fandt det rimeligt at studere forholdene omkring landbohovens formdannelse og udtryk nærmere. Samtidig kunne en sådan undersøgelse også være med til en begrebsliggørelse af landbohaven som type. Haven som betydningsbærende kulturprodukt – som artikulationsfelt for livsstil havde også min interesse. Målet med undersøgelsen blev derfor at belyse fænomenet landbohave ud fra en kritisk analytisk tilgang til landbohavedhistoriske referencer med fokus på at belyse dannelsesprocesser og at belyse landbohaven som betydningsbærende element: dens udtryk, elementer og de æstetiske præferencer, der lå bag. Undersøgelsen var tænkt som en forståelsesramme for landbohaven af i dag.

Landbohaven er et resultat af mange forskelligartede kulturelle processer og forhold, og studiet af en sådan kultur-

form bør udfoldes set i relation til samtiden, som resultaterne af I. delundersøgelse viste det. Den proces, som fandt sted i gårdmandsstanden i perioden, var et markant vilkår for udviklingen af gårdmandsstandens selvforståelse. Grundtvigianismen havde afgørende betydning for gårdmandsstanden, som modkultur til det etablerede samfund, herunder statskirken, undervisningssystemet og regeringen, der var domineret af godsejere og det højre borgerskab – modsat Indre Misson, der generelt henvendte sig til underklassen.

Undersøgelsen peger på, at landbohaven i udtryk og betydningsmæssig henseende havde nogle egne æstetiske normer, der ikke kan sammenstilles med samtidens elitære havekunsts. Landbohaven repræsenterede således tilsyneladende en æstetik, der både knytter sig til de af G.N. Brandt definerede vitale og æstetiske natursyn; til haven som gård og haven som have (jf. Hauxners begreber).

Nedsivningsmodellen, og det at se landbohaven som "gesunkenes Kulturgut", kan således tilsyneladende ikke rumme hele forklaringen på landbohovens formdannelse og udtryk i perioden. At høre til og at tage afstand fra andre klasser i samfundet var et centralt led i gårdmandsstandens selvforståelse.

Carsten Bach-Nielsen har påpeget forskellen mellem en Indre Missionsk og en Grundtvigiansk paradision, der henholdsvis knytter sig til det hinsidige og det jordiske landskab. Det er Bach-Nielsens opfattelse, at Grundtvigs landskabsdyrkelse var med til at lære det danske folk "at se" landskabet. Ud fra ønsket om at finde en forklaring på, hvor æstetikken i landbohovens udtryk udsprang fra, ønskede jeg at finde kernen i den Grundtvigianske natur- og landskabsæstetik. Mine antagelser var, at der heri kunne findes tilsvarende æstetiske præfencer, og at gårdmandsstanden med Grundtvig blev betaget af både det æstetiske, romantiske natursyn og af den vitale naturfølelse. Målet var således også at se, om romantikkens fremkomst i landbokulturen i 1800-tallet lige såvel kunne komme "indefra" som "sivende oppe fra".

En gennemgang af et udvalg af Grundtvigs poetiske værker har demonstreret den samme sammensatte naturfølelse, som ses i gårdmandens haver. Både det produktive dyrkningslandskab, fredskoven og den danske natur bliver besunget. Vigtigt er også Grundtvigs glorificering af det jævne arbejdsliv i tæt kontakt med naturen, ligesom hans afstandstagen til den klassiske dannelse. Det er forhold, der har styrket gårdmandsstandens identitetsfølelse og kan have påvirket måden, man udtrykte sig på i haven. I Grundtvigske poetiske værker ligger der, som i samtidens gårdmandsstands haver, en klar betoning af både den vitale og den æstetiske naturfølelse. Man kan dermed konkludere, at de romantiske strømninger både kom til gårdmanden gennem "nedsivning" fra højere samfundsklasser og gennem kulturelle strømninger indenfor gårdmandens egen sfære. Mine undersøgelser i afhandlingens 4. del understøtter dermed en af konklusionerne fra I. delundersøgelse i udsagnet om vigtigheden af at belyse haverne ud fra en bred kulturel sammenhæng.

Med denne baggrundsviden om landbohovens historiografi og udvikling og med udgangspunkt i opfattelsen af landbohaven som artikulationsfelt for livsstil, udviklede afhandlingens 5. undersøgelse sig. Her er der fokus på landbohovens udtryk i 1900-tallet belyst ud fra et udvalg af tekster om landbohovens form og udtryk og ud fra rådgivning til landbohaveejere i tre udvalgte perioder. Undersøgelsen tager udgangspunkt i modstillede begrebspår som *by-* og *landbokultur* og *det moderne* og *det traditionelle* og er således initieret af Gwendolyn Wright og Hunt og deres påpegninger af problematikken i disse modstillinger. Modstillingerne fastholder os i nogle fordomme, og hindrer os i at se lighederne. Undersøgelsen tager endvidere udgangspunkt i begrebet "*invention of tradition*", der er blevet lanceret af Eric Hobsbawm. Det er Hobsbawms påstand, at begrebet *tradition* er et konstrueret begreb, der modstilles det moderne og dermed medvirker til at fremme modernisternes projekt. Også Wright påpeger, at der siden modernismebegrebets konstruktion har været en almen opfattelse af, at det traditionelle i modsætning til det moderne er en forholdsvis uforanderlig størrelse, der kun i ringe omfang lader sig påvirke af udefrakommende impulser.

I undersøgelsen udlægges forskellige referencer i relation til denne diskussion, og konklusionen er, at landbohovens udtryk relaterer sig til samtidige strømninger indenfor andre former for folkelige haver og til forhold omkring landbruget, landbrugslandskabet og samfundets udvikling i øvrigt. Landbohaven fremstår således som et kulturprodukt i stadig forandring, og det konkluderes, at det at betragte landbohaven som en særlig havekulturform må sammenlignes med en konstrueret tradition.

Ud fra den folkelige have i dag set i relation til udviklingen i landdistrikterne, gives der i undersøgelsen et bud på eksistensgrundlaget for fremtidens landbohave. Det konkluderes, at landbohaven såvel som andre folkelige haver er kulturprodukter, der udvikles over tid i relation til mange og forskelligartede kulturelle strømninger, og at det fortsat må være landbohovens eksistensvilkår. Fremtidens landbohave bør dermed ikke udformes og tiltænkes at fungere som et billede på et ønske om at fastholde en fortid og noget traditionelt, men i stedet ses som et kulturprodukt der tilpasses, omformes og udtrykkes i takt med tiden. Landskabsarkitektens rolle er derfor ikke at udtænke arkitektoniske strategier for haven, men strategier for hvordan haven kan udvikles som fristed. Bevaring af de kulturelle spor i haven bør med disse briller ikke have førsteprioritet. Men som undersøgelsen også viser, vil udtryk i det kulturelle landskab ofte på en eller anden vis have referencer til fortidens frembringelser.

Temaet i afhandlingens 6. del er bevaringsproblematikker og opfattelsesmodeller af havekunstværker. Undersøgelsen fokuserer på restaurering af havekunstværker set i en teoretisk og metodisk optik og er således ikke rettet mod landbohaven. I undersøgelsen gives et overblik over centrale temaer i bevaringsdiskussionen, som den har udfoldet sig gennem de seneste årtier både nationalt og internationalt. De primære emner er metodiske tilgange til bevaring, bevaringsværdier i haveanlæggene og udlægning af autenticitet. Indgangsvinklen

er havekunsten set i den hermeneutiske traditions optik. Ud fra tekster af Umberto Eco om "Det åbne værks poetik" og Hans-Georg Gadamer om "Forståelsens historicitet som det hermeneutiske princip" søges havekunsten indsat i et processuelt værkbegreb, og restaureringsprincipper søges udlagt i overensstemmelse med den egentlige hermeneutiske opgave.

I undersøgelsen betragtes havekunsten ud fra en optik, som er gennemgående i hele afhandlingen – nemlig at havekunst og havedyrkning er et sprog og et kulturelt udtryk, der udfoldes gennem en handling og en proces. Undersøgelsen kan i den henseende ses som et teoretisk svar på, hvad jeg opfatter som centralt i relation til landbohaven som kulturmiljø, og undersøgelsens udlæggelse af værkbegrebet som *værker i bevægelse* er forsøg på et svar på, hvordan vi kan arbejde med og i kulturmiljøet – også selv om kulturmiljøet ikke er kunstværker. Også udlæggelsen af autenticitets-begrebet kan bringes over i diskussionen om landbohovens fremtid, som det er forsøgt gjort i afhandlingens 5. del, hvor et argument der fremføres er, at autenticiteten i folkelige haver i stor udstrækning relaterer sig til processen. Refleksionerne kan danne grundlag for en diskussion om forhold mellem kulturprodukter, kulturprocesser og bevaring.

Det "svækkede" værkbegreb, der karakteriserer det åbne værk, kan udlægges i to hovedtematikker: Den ene er den bevaringsorienterede, der søger at fastholde og fange værdier, der er på retur, den anden er den udviklingsorienterede, der søger at forstå den aktuelle situation ud fra dens forudsætninger og handle og udvikle i overensstemmelse hermed. Netop handling kendetegner landskabsarkitektens virke. Vi står midt mellem teori og praksis. Her er den hermeneutiske opgave at anvende fortolkningen i en kreativ proces. Det er landskabsarkitektens privilegium at være involveret, udøvende og skabende. Hermeneutikken er kun en metodisk rettesnor – ikke en metode.

At bedrive det landskabsarkitektfaglige arbejde ud fra en hermeneutisk bevidsthed sætter fokus på målet med arbejdet i kulturmiljøer. I bevaringsarbejdet kan det flytte fokus fra form og materiale mod fortællingen og betydningen og skabe en handlefrihed – indenfor nogle rammer til at arbejde med kulturmiljøerne i overensstemmelse med de mennesker, der lever i dem og mindre se på dem som museale genstande.

C.Th. Sørensen mente at "haveanlæg er jo ikke noget færdigt, men et grundlag for en udvikling der kan strække sig over århundreder. Havekunstneren er som en komponist og gartneren musiker. Gartneren må kunne læse planens 'noder' og se en opgave og en ære i at bringe alt det frem, som værket rummer." (Sørensen, C.Th. (1952). Side 17–18.) Som Sørensen mente det, konkluderes det i afhandlingen, at haver er værker i bevægelse.

Teori og faglig forankring

Afhandlingens emne ligger i et forskningsfelt, der spænder mellem landskabsarkitektur, kunst- og kulturhistorie, etnologi, antropologi og samfundshistorie og er som sådan et humanvidenskabeligt forskningsemne, der berøres af en række

forskellige videnskabsteoretiske positioner såvel som metodiske tilgange til undersøgelser. Mine studier har delvist været forankret i det etnologiske delvist i det landskabsarkitektoniske felt. Videnskabsteoretisk har projektet i høj grad udviklet sig på baggrund af den filosofiske hermeneutik, og projektet er forankret i et syn, der fokuserer på procesorienteret opfattelsesmodeller frem for på strukturelle forklaringsmodeller. Der forsøges derved at stille skarpt på flydende billeddannelser frem for på en forenkling og stilisering, der sætter fokus på afgrænsede epoker.

Når jeg i dag ser, hvordan projektet er konstrueret, kan jeg erkende, at jeg i mine synspunkter, tilgange og valg af undersøgelsesfelter har lagt mig meget op ad Dixon Hunts forskrifter fra 1999 for tilgange til havehistoriske studier. De punkter hos Hunt, som relaterer til mit arbejde har været:

1. At rette opmærksomheden mod konstruerede og modstillede begrebspar.
2. At udfolde en bred optik som grundlag for udforskningen, ligesom at afsøge andre fagdiscipliners tilgange og herunder at
3. Rette opmærksomheden mod andre dynamikker i samfundet der kan have relevans
4. At sætte fokus på "receptionen", dvs. på betydningen i haverne og hvorledes betydningen kommer til udtryk og opfattes.
5. At studere haven som et fænomenologisk fænomen, herunder hvilken betydning haven har for sin dyrker og som artikulationsfelt.

Jeg kan erkende, at mit projekt kan opfattes som en del af et herskende paradigme. Paradigmet kan dermed anses som tidsbestemt og ikke som geografisk og/eller "skoletraditions" bestemt.

Kritiske betragtninger

I afhandlingen foretages studierne ud fra litterære og billedlige kilder, da afhandlingen bl.a. har til formål at stille spørgsmål ud fra disse og til disse. Der vil dog altid være et springende punkt mellem tekst, afbildning og virkelighed. Afhandlingen ville dermed stå stærkere, såfremt det havde været muligt at foretage empiriske studier "i marken". Af gode grunde er det dog ikke muligt at studere 1800-tallets haver i praksis. Det ville også have været interessant, om jeg havde kunnet indlægge et praktisk studie af haverne i et urbaniseret landbrugsområde både for at underbygge de teoretiske betragtninger og for at supplere Dragsbos og Ravns undersøgelser. Det samlede hovedprojekt og mit eget projekt vil således kunne kompletteres af et studie foretaget blandt nye tilflyttere i landboejendomme. En kortlægning af forestillinger om havens fremtidige udformning, anvendelse, relation til havetraditioner, hvad det betyder for ejerne at have en have, og hvor fra inspirationen kommer, kunne bidrage til det samlede projekt med en fremtidsorienteret vinkel.

Der er flere ubenyttede teoretiske betragtninger og aspekter, der kunne have været interessante i relation til studierne i denne afhandling. Eksempelvis kunne det have været fordelagtigt at have en teoretisk baggrund i forhold til min ud-

lægning af 1800-tallets specifikke artikulationsfelt (haven) og gårdmandsstanden som habitus. Også det semiotiske aspekt kunne med fordel inddrages i studiet af landbohaven.

Opsamlende konklusioner

Tilbage står spørgsmålet om, hvordan vi kan bruge studierne af folkelig havekultur fremadrettet i faget landskabsarkitektur. Bernard Lassus kommer med konkrete bud på det, idet han kopierer de iagttagede poetikker og anvender dem i sin formgivning. For mig at se, har det folkelige i sig selv ikke potentiale som arkitektonisk strategi. Som undersøgelsen i del I viser, handler folkelig havedyrkning om personlig udfoldelse. Selve denne personlige udfoldelse kan ikke være objekt for formgivning eller design. Så bliver det kitsch i mine øjne. Opgaven for planlæggerne må blive at formgive rammer, der kan rumme denne udfoldelse. Det er en strategi – og ikke et værk, der må være målet for planlægning af det folkelige landskab. Når individet selv udfolder sig indenfor disse rammer, opnår man en autenticitet med kvaliteter, der ikke kan sammenstilles med det elitære. Afhandlingen kan således være med til at fortælle planlæggeren, under hvilke vilkår han agerer og til at holde fokus på planlæggerens berettigelse for øje.

Man kan spørge om opblomstringen af de studier af det folkelige er en tendens, der udspringer af en reaktion mod moderniteten – både indenfor modernismen i arkitekturen og i samfundets udvikling generelt. Fokus på studier af det folkelige, på mangfoldighed, særegenheder ud fra et poststrukturalistisk syn kan bruges som et redskab til at kritisere modernismens uniforme omgivelser. Trods forsøg på at eliminere begreber som det traditionelle og det moderne, kan tendensen paradoksalt karakteriseres som et anti-modernistisk projekt, fordi modernitet er blevet et skelsættende begreb trods mange forsøg på at udviske forskellen mellem *før* og *efter*. Studierne af de folkelige haver og landskaber kan således ses som en måde at forankre sig selv på i forhold til nutiden. Tendensen til øn-

sker om bevaring af kulturlandskaber kan måske ses som et led heri, og det bliver da klart, at det så netop er et paradoks at konstatere, at proces og handling er et af de autentiske forhold i det folkelige.

For den folkelige haves vedkommende er modernitet en faktor, der konstant tirrer den fænomenologiske betragtning af haven som det ikke-moderne rum. Det ikke-moderne rum er nemlig noget helt andet end dagens have set som artikulationsfelt for livsstil, hvor forbrugskulturen har gjort sit indtog.

Redskaber til rådgivningen

Gadamer mente, at man bedriver videnskab ud fra jegets egne interesser og ikke fra en objektiv position. At forestille sig, at man kan udvikle forskningsbaserede generelle retningslinier og metoder i relation til landbohaver af i dag er i forlængelse heraf og efter min mening vanskeligt. Jeg må derfor erkende, at mine studier har bragt mig i den situation, at jeg må lægge en vis afstand til udgangspunktet for det overordnede forskningsprojekt, nemlig det at formulere et værktøj til landbrugsrådgivningen. Samtidig mener jeg dog også, at det må være landskabsarkitektens rolle at have de fremsynede briller på i relation til landbohaven. Men rådgivningen må efter min bedste overbevisning udføres ud fra den konkrete landskabelige og kontekstuelle situation.

Afhandlingen er icke tryckt, men finns i digital version hos forfatteren.

Christine Waage Rasmussen, landskabsarkitekt, ph. d., MDL
Slots- og Ejendomsstyrelsen
Løngangstræde 21
1468 København K
cwa@ses.dk

– Oldemors pion og sånne gule liljer

Veger til viten om gamle stauder i nåtidas hager

Masteroppgave i kulturhistorie

**Institutt for kulturstudier og orientalske språk,
Universitetet i Oslo 2008**

Peoner og dagliljer, hvor lang historie har de egentlig i norske hager? Og hvordan kan en se forskjell på hageiris og sibiriris? Hvorfor har noen fortsatt slike gamle planter i hagene sine? I et møte mellom kulturhistorie og botanikk undersøkes i denne oppgaven hvilke kilder som kan gi kunnskap om våre gamle hageplanters historie, og hvilke kilder som kan fortelle om disse plantenes betydninger for dagens hageeiere.

Ved hjelp av en systematisk gjennomgang av skriftlige kilder som gamle norske hagebøker, bøker om hage- og plante-historie og tidligere forskning, samt ved nåtidige undersøkelser av gamle hager, rekonstrueres historien til russeblåstjerne, primula, dagliljer, peoner, iris, kystfrøstjerne og georginer. Noen av disse plantene er fortsatt velkjente, andre er mindre kjente i dag, men alle var vanlige hageplanter i Norge tidlig på 1900-tallet. En viktig forutsetning for å kunne bygge opp slik kunnskap, er at en har gode botaniske kunnskaper og bred erfaring med plantematerialet.

Ti intervjuer med hageeiere, som fortsatt dyrker slike planter, forteller om hvilken betydning disse plantene kan ha for folk

i dag. Denne undersøkelsen tar opp hvordan opplevelsen av plantene, i samspillet mellom sansing og minne, holder barn-dom og fortid levende for informantene. Plantene uttrykker en opplevelse av kontinuitet i tid og rom, som er viktig for dem som tar vare på dem.

De gamle hageplantene kan både formidle "de store fortel-lingene", det vil si de overgripende historiske linjene, og "de små fortellingene", altså de innadvendte historiene som hand-ler om personlig identitet, minner og følelser. For mange men-nesker representerer plantene de umoderne og tradisjonelle sidene ved livet, som for dem er nødvendige for trivsel og velvære. Det er et stort behov i vår tid for å kunne trekke seg tilbake til et skjermet rom, der nåtida ikke trenger seg på. Gamle hageplanter og andre ting som inngår i våre samlinger av minnegjenstander, vil fortsatt være viktige for dem som øns-ker å opprettholde en forbindelse til fortid, tradisjoner og lokal tilhørighet.

Mari Marstein, MA i kulturhistorie
rådgiver på Gamle Hvam Museum
Avd. av Akershus fylkesmuseum
mmarste@online.no

André Mollet

Le jardin de plaisir / Der Lust Gartten / Lustgård The Garden of Pleasure

Del I Faksimil

Del 2 Inledning och kommentarer av Anna Jacobson, Göran Lindahl, Kjell Lundquist och Åke Nisbeth

Gyllene Snittet, Uppsala 2006/2007 (1651)

Del I opag (179 s.), del 2 199 s., ill.

ISBN 978 91 631 7178 9

LINDA HINNERS

Många var de internationellt kända lärda och skickliga yrkesmän som drottning Christina lät invitera till Sverige under sin regeringstid, filosofen René Descartes och hovmålaren Sebastien Bourdon för att nämna ett par.

Det är en svindlande tanke att föreställa sig vad som skulle ha hänt om Christina inte abdikert 1654 och om inte våra krigsår följt därpå. Skulle då dessa personligheter fått än mer inflytande och i ännu högre grad påverkat kulturlivet i detta, vårt kalla, land i Norden då? Det är svårt att veta, men i flera fall hade de utländska begåvningarna, när Christina abdikert, redan lämnat landet för att fortsätta sina karriärer vid andra europiska hov. Förutom Descartes som avled i Stockholm år 1650 som välkänt är.

Den välrenommerade franske trädgårdsmästaren André Mollet var ytterligare en av Christinas handplockade talanger. Denne hade år 1646 avtalat med den svenske ambassadören i Paris, Magnus Gabriel De la Gardie, att resa till drottning Christinas hov i Sverige. Mollet anlände till Sverige 1648 och kom då att ansvara för omdaningarna av Kungsträdgården och Humlegården i Stockholm. Med anledning av sina uppdrag med de svenska trädgårdarna gav Mollet år 1651 ut en trädgårdstraktat på franska, tyska och svenska för att anpassa sina franska erfarenheter för svenska behov. Traktaten består av 10 kapitel som fungerar som en handbok i trädgårdsskötsel, samt ett elfte kapitel som i text och 30 graverade planscher beskriver hur en furstlig trädgård bör utformas. Bokens elfte kapitel, som är det mest omfattande, nytrycktes också med några tillägg i en engelsk översättning av Mollet år 1670.

Mollets *Le jardin de plaisir / Der Lust Gartten / Lustgård / The Garden of Pleasure* har nu för första gången sedan 1600-talet, givits ut i faksimil tillsammans med en omfattande och rikt illustrerad inledning och kommentarsdel på 200 sidor. De historiska essäerna har författats av arkitekturhistorikerna Göran Lindahl och Åke Nisbeth och kommentarerna till traktatens trädgårdskapitel av landskapsarkitekterna Kjell Lundquist (kap. 1–9) och Anna Jacobsson (kap. 10, tillsammans med Göran Lindahl). Göran Lindahl har också kommenterat det

elfte kapitlet om den furstliga lustgården. Nytryckningen av Mollets *Le jardin de plaisir* är oerhört värdefull, då boken är sällsynt och nu endast återfinns på museer och i rara boksamlingar, i synnerhet den engelska versionen. Att dessutom förse den med utförliga reflektioner och förklaringar gör nytugåvan än mer angelägen att läsa, eftersom vi i sammanhanget får ta del av den historiska kontexten, både ur ett samhälleligt och ett trädgårdshistoriskt perspektiv.

Upplägget består i att själva faksimilen av originalutgåvan från 1651 med den franska, tyska och svenska texten utgör en separat del, och kommentarsdelen en annan. Varje textdel i traktaten innehåller ca 40 sidor, och på slutet följer de graverade planscher. För faksimiltrycket har man använt ett exemplar som tillhört Karl Gustav Wrangel, bevarat i Skoklosters bibliotek. Kommentarsdelen inleds med faksimilen av den engelska versionen, därefter följer essäer kring Mollets liv och arbete och om tiden han verkade i. Slutligen finns kommentarerna till vart och ett av kapitlen i trädgårdstraktaten. Att placera den engelska delen för sig kan förefalla aningen ologiskt. Det hade varit tydligare att ha alla originaltexter och gravyrer i ett separat band och kommentarerna i ett annat. Men troligen har upplägget sin förklaring i rent praktiska orsaker (kommentarsdelen trycktes ett år senare än faksimilen), och det viktigaste är att allt finns med.

Böckerna, som är i folioformat, är mycket smakfullt formgivna och inbundna av Elina Antell och Sture Balgård. I kommentarsdelen varierar typsnittet så att det blir lätt och tydligt att åtskilja kommentarerna från originaltexten. Kommentarsdelens rika omfång beror delvis på att samtliga texter återfinns både på svenska och på engelska vilket är av stor vikt, då verket är av internationell betydelse. Bra är dock att man valt att inte endast göra boken på engelska, eftersom dess koppling till Sverige är viktig. Vissa av noterna har ibland ej översatts till engelska, med det är av mindre vikt. Ibland upprepas en del information, eftersom flera författare varit inblandade, men det är inget som stör läsningen. I slutet av kommentarsdelen återfinns en käll- och litteraturliste, ett person- och ortsregister samt ett rikt växtregister som redovisar alla växter som nämns i Mollets *Lustgård*, kap. I–II. Växtnamnen har identifierats och tolkats till de aktuella vetenskapliga och svenska namnen, vilket är något som är synnerligen värdefullt för den nutida läsaren.

André Mollet, född ca 1600, kom från en välkänd trädgårdsmästarsläkt. Fadern, Claude Mollet, hade varit verksam som "premier jardinier du Roi" vid slottet i Tuilerierna i Paris, och dessutom författat en omfattande traktat *Théâtre des Plans et Jardinages* (utgiven posthumt 1652). André Mollet stannade i

Sverige till år 1653, varefter han begav sig tillbaka till Frankrike och kort därefter trädde han, tillsammans med sin brorson, i tjänst hos Karl II i England, där han också avled 1665. Kvar i Sverige blev André Mollets son, Jean Mollet, verksam som trädgårdsmästare i Kungsträdgården till 1661 då han lämnade sin tjänst, troligen för egna uppdrag. Efter några dramatiska år (källorna berättar att han dödade en man i slagsmål) avled Jean Mollet, som då kallade sig Johan Andersson Molette, i Stockholm 1708. Dennes barn och barnbarn levde vidare i Sverige, men tycks dock ej ha verkat i trädgårdsmästaryrket.

Om detta och annat berättar Göran Lindahl och Åke Nisbeth i de inledande essäerna om Mollets biografi, trädgårdstraktatens tillblivelse och Drottning Christinas Stockholm. Författarna lyckas sätta in Mollet och hans arbete i ett större samhälleligt och ideologiskt sammanhang och därmed sätta fingret på traktatens egentliga syfte: att visa hur skönhet värdig en furste kunde skapas. Av stort intresse är också den information som ges kring André Mollet och hans familjs liv, både det yrkesmässiga och det privata. Här är källorna knappa men författarna förmår vaska fram detaljer som sammantaget gör att man kommer Mollet och hans arbete nära. Man får en uppfattning av hur det var att verka i 1600-talets trädgårdsmästaryrke där man skolades och arbetade i den nära familjekretsen. Författarna betonar att Mollet främst var trädgårdsmästare med djupa kunskaper om växtmaterialen och dess skötsel, men att han därutöver också hade vida kunskaper om trädgårdens utformning, vilket han gärna framhöll, inte minst genom sin traktat.

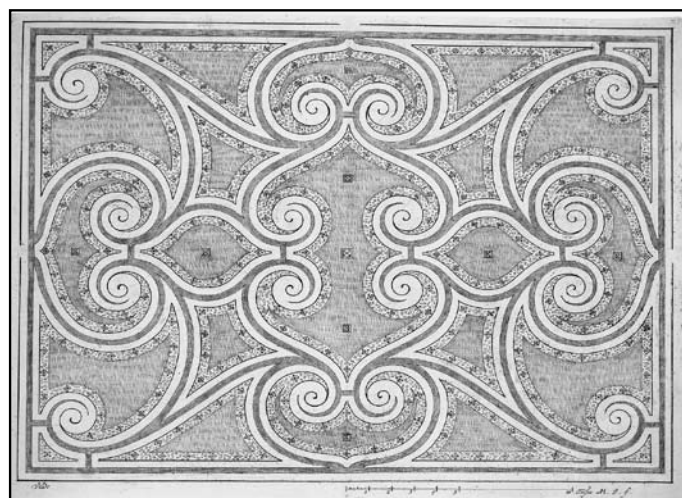
Åke Nisbeth visar på ett övertygande sätt hur själva arbetet med traktaten kan ha gått till. Källorna säger oss att trädgårdstraktaten bekostades av de för slottsträdgården anslagna medlen, både graveringen av planscherna, översättningen och tryckningen. Mollet anger att han själv arbetat med traktaten i ett halvår, troligen vintertid då trädgårdsarbetet sannolikt låg nere. Den tyska översättaren nämns av Mollet i förordet och av Nisbeths essä får vi mer information kring denne och kring boktryckaren Henrich Keyser. Den svenska översättaren av *Le jardin de plaisir* är okänd men även här ges tänkbara förslag. Bland annat undersöks en handskreven version av traktaten, bevarad i Uppsala Universitetsbibliotek. Vid närmare granskning visar sig denna ha betydelsefulla variationer gentemot den tryckta traktaten, vilket tyder på att det skulle kunna röra sig om den svenska översättning som använts av boktryckaren. Denna typ av omkringliggande information – som är knapp, men som Nisbeth går i närkamp med – gör traktaten mer levande och konkret för den nutida läsaren. Den bidrar också till förståelsen av andra typer av liknande manuskript, det vill säga avskrifter och avritningar av olika tryckta verk, som är mycket vanliga i äldre samlingar i våra arkiv.

Efter de inledande essäerna följer de egentliga kapitelkommentarerna. De inleds med en transkribering av den svenska texten som i originalet är tryckt i frakturstil. De välskrivna och pedagogiska kommentarerna är mycket viktiga då de hjälper läsaren att tyda traktatens 1600-talsanvändning av språket. Dessutom ges rikligt med omkringliggande information rörande de specifika ämnen som avhandlas i traktaten. Här

finns både hänvisningar till andra samtida teoretiska och praktiska källor, och förklaringar av botaniska och hortikulturella slag. Kjell Lundqvist och Anna Jacobson har ingående och initierat studerat alla kapitel som rör trädgårdsskötseln. Göran Lindahls kommentar till kapitel II "Om prydnadt i Lustgården" upplevs som ett nyckelavsnitt i det att Mollet i traktatens sista kapitel förklarar det som trädgårdsskötseln och kunskaperna därom syftar till: hur man skapar en furstlig lustgård i sin helhet med dess arrangemang av parterrer, boskéer, gångar, fontäner, statyer och mycket mer. Härigenom knyts an till inledningens mer analytiska essäer om vad lustgården signalerade och vilka värden som förknippades därmed.

Utgivningen av Mollets *Le jardin de plaisir* är synnerligen viktig då utgivningar av äldre texter som behandlar trädgårdar och trädgårdskonst är ovanliga och nytryck av dessa än mer sällsynta. Det var säkerligen av stor vikt för en 1600-tals furste att ha ett exemplar av traktaten i sitt bibliotek. Okänt är hur många exemplar av boken som trycktes. Ibland förekommer den som inbunden med alla tre översättningarna, ibland endast den svenska *Lustgård*. De graverade planscherna tycks dock alltid ha ingått. Det är värdefullt att man nu vid en nytgåva av *Le jardin de plaisir* valt att infoga samtliga texter. Att man dessutom försett boken med en rik introduktion och utförliga kommentarer gör läsningen särskilt angelägen. Genom Mollets text får vi nycklarna till den formella barockträdgården, som fick sitt stora genombrott några årtionden senare med André Le Nôtre. I Mollets lustgård återfinns de vidsträckta perspektiven varierade med geometriska broderiparterrer och boskéer. Som den trädgårdsmästare han var ger han oss också kunskaper om vilka växter som användes och hur de skulle skötas, beskäras och ympas.

Det sägs inte rakt ut, men vid en närläsning av traktaten och essäerna framstår Mollet också som ett exempel på själva tillblivelsen av landskaps- och trädgårdsarkitekten som ett

Förslag till utformning av en parterr med "compartment de gazon", i den svenska översättningen kallad "afdeelning aff Tårff". Plansch XXIII

eget yrke, precis som många andra hantverksbaserade sysslor teoretiserades och förändrades från renässansen och framåt. André Mollet hade djupa insikter om växtligheten, men förde också mer teoretiska resonemang om trädgårdens utformning i sin helhet. Han var sannolikt medveten om sin egen kapacitet och traktaten kan delvis förstås som ett sätt för honom att marknadsföra sig själv, då vistelsen i Sverige blev ett strategiskt steg i karriären. Om dessa spörsmål finns åtskilligt mer

att säga och utgivningen av Mollets *Le jardin de plaisir* öppnar och inbjuder onekligen till fortsatt forskning och vidare diskussioner i ämnet.

Linda Hinnars, doktorand
Institutionen för konstvetenskap
Stockholms Universitet
linda.hinnars@arthistory.su.se

Karin Martinsson & Svengunnar Ryman

Hortus Rudbeckianus

An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702

Acta Universitatis Upsaliensis, Symbolae Botanicae Upsalienses 35:1, Uppsala Universitet 2007
219 s., 2 ill., ISBN 978-91-554-6825-5

MARIA FLINCK

För en trädgårdshistoriker, utan djupare kunskaper i botanik, är tolkningen av växtnamn i historiska källor alltid ett problem. Ibland har jag tyckt att det verkat rätt uppenbart vilken växt som avsetts men ibland har jag fått nöja mig med mer eller mindre inspirerade gissningar. I båda fallen har det ibland blivit rätt och ibland helt fel.

Botanisterna Karin Martinsson & Svengunnar Ryman har gjort en stor forskningsinsats när de i *Hortus Rudbeckianus* presenterar tolkningar av namnen på de 2 500 växter som Olof Rudbeck, far och son, odlade i Uppsalas botaniska trädgård mellan 1655 och 1702.

Hortus Rudbeckianus inleds med en introduktion, som innehåller beskrivningar av botaniska trädgårdens historia och källmaterialet, samt metoderna de använt för identifiering och tolkning av växtnamnen. Största delen av boken (s 44–204) utgörs av katalogen över växtnamnen. Boken avslutas med ett register över Rudbecks växtnamn och ett över de moderna växtnamnen, samt källförteckning.

Huvudkällorna som används är de tre växtkataloger Olof Rudbeck d.ä. själv publicerade 1658, 1666 och 1685. Sedan tillkommer Rudbecks ekonomiska redovisning, anteckningar hans och sonens, i egna och andras botaniska skrifter och herbarier, bilder och texter i de två utgivna delarna av *Campus*

Elysii och de 1 400 målningar med påskrifter i samlingen som kallas Blomboken. Anteckningar om innehållet i odlingsbäderna i Botaniska trädgården, gjorda av en student, kompletterar de andra källorna.

Katalogen över växtnamnen är upplagd alfabetiskt efter dagens vetenskapliga familjenamn på växterna. Under familjenamnet finns det moderna artnamnet och det svenska namnet, samt alla Rudbecks namnvariationer, både på latin och svenska, ibland med sortbeskrivningar av blommornas färg, form, lukt etc. Källan till varje namn står inom parentes. Rudbecks kategorier (a apoteksväxt, d köksväxt, f prydnadsväxt, c inhemsk) finns också med.

Har man ett växtnamn i en källa från tiden omkring 1700 så börjar man leta i registret över Rudbecks växtnamn. Hittar man sin växt där går man till den angivna sidan, där man dock riskerar att få leta igenom alla namn på den sidan. Har man tur hittar man en tolkning av det gamla växtnamnet till ett modernt namn. Det kanske ändå inte ger något enkelt resultat för samma namn kan ha använts till flera arter. Tolkningsproblemen är inte helt över, men man kan oftast komma en bit längre och vara säkrare på resultatet. Vill man dessutom veta hur växterna såg ut kommer ett urval av växtbilderna i Blomboken med kommentarer av Karin Martinsson att publiceras av Prisma i höst.

Jag är inte kapabel att bedöma tolkningarna. Det vore osannolikt att 2 500 namntolkningar skulle passera utan invändningar. Kritisk granskning kan dock inte förminska den viktiga insats Martinsson & Ryman har gjort.

Maria Flinck, fil. kand., trädgårdshistoriker
maria.flinck@bredband.net

Romane de la Rose & Hypnerotomachia di Poliphili

Guillaume de Lorris

Romane de la Rose

Faksimil med kommentarer av Margareta Friesen: Der Rosenroman für François I. I serien Glanzlichter der Buchkunst (Band 16) av Akademische Druck- u. Verlagsanstalt Graz / Austria 2007 (tidigare utgiven 1993)

Faksimil 418 s., kommentarer 144 s., ill.

ISBN 978-3-201-01887-6

Francesco Colonna

Hypnerotomachia di Poliphili

Översättning till engelska av Joscelyn Godwin 1999, nyttgåva av Thames & Hudson, London 2005

496 s., ill., ISBN-13:978-0-500-28549-7

BENGT ARVIDSSON

Bland världslitteraturens kända verk om kärlek återfinnes det franska *Romane de la Rose* (Romanen om rosen) av Guillaume de Lorris (1210–c:a 1240) och det italienska *Hypnerotomachia di Poliphili* (Poliphilis strävan efter kärlek i en dröm) av Francesco Colonna (c:a 1433–1527). För trädgårdshistoriker är båda av intresse. Natur- och trädgårdsmiljöer bildar utgångspunkten för djupare allegorier om kärlek, och av båda verken föreligger praktutgåvor med träsnitt av hög kvalitet.

Handskriften tillägnad den franske renässansfursten François I (kung av Frankrike 1515–1547) gavs ånyo ut som faksimil år 2007 i serien Glanzlichter der Buchkunst (Band 16) av Akademische Druck- u. Verlagsanstalt Graz / Austria med kommentarer av Margareta Friesen: Der Rosenroman für François I. Faksimildelen återger den senmedeltida franska texten med träsnitt. Kommentardelen behandlar uteslutande själva handskriften och träsnitten. En kort sammanfattning av innehållet ges, men den som önskar läsa boken i modernare version än faksimiltexten är hänvisad till andra utgåvor.

Romane de la rose består egentligen av två delar, varav endast den första är författad av Guillaume de Lorris omkring 1237. Den senare författades omkring 1277 av Jean de Meung (ca 1240–1305). I en dröm åtrår den förälskade den älskade allegoriskt framställd som en ros. En vacker majmorgon vandrar Guillaume längs en flod och njuter av naturen. Han kommer till en trädgård omgiven av en hög mur, prydd med tio allegoriska bilder: hat, svek, låghet, lystenhet, girighet, avundsjuka, sorg, ålderdom, hyckleri och fattigdom. Den rika fågelsången inifrån och åsynen av trädens kronor väckte en längtan att till varje pris komma in i den slutna trädgården. En ung skön

kvinn vid namn Sysslolösheten släpper in honom i trädgården, där han möter Nöje, trädgårdens herre. Guillaume vandrar runt i lustgården och kommer till en brunn, där en blommande rosenbuske speglas. Han försöker komma åt rosenbusken, och särskilt en av knopparna men ett törnsnår hindrar honom att plocka den. Oförmärkt har dock Kärlekguden förföljt honom, skjuter en pil in i hans hjärta och gör honom till sin vasall. En mängd strapatser följer med allegoriska figurer som Uppmuntran, Blygsel, Ond tunga, Fruktan, Skam, Förstånd, Uppriktighet, Medlidande, Kyskhets och Svartsjuka. Första delen slutar med att Svartsjuka uppför en mur kring rosen och ett vaktorn, och med Guillaumes klagan över att vara utestängd från rosen – den älskade.

Romane de la rose har tolkats som ett psykologiskt diktverk som allegoriskt beskriver en förälskelses djupa känslor och förlopp. I andra delen författad av Jean de Meung finns längre utläggningar av filosofiska och metafysiska frågor, men också stark kritik av klosterväsendet och tiggardordnarna. När älskaren fortsätter sin klagan kommer Förståndet och håller ett långt tal om lycka i olika former med syftet är att förmå älskaren att överge sin kärlek, men Kärleken själv tar strid för älskarens sak. I slutet uppträder också Naturen med sin kaplan Genius, som sänds att förbanna alla som inte följer naturens lagar. En älskare har förvägrats sin rätt, och Genius predikar om människans plikter när det gäller människosläktets fortlevnad. Eggad av talet stormas tornet av en här under Venus befäl. Älskaren kan slutligen plocka rosen – och vaknar ur drömmen och det är dag.

Miljön i *Romane de la Rose* är en hortus conclusus. De höga murarna var raka och bildade en kvadrat. Trädgården kännetecknades inte minst av ett rikt fågelliv med intensiv sång. Bland fågelarter i trädgården nämner Guillaume näktergal, skata, stare, gärdsmys, turturduva, steglits, svala, lärka, mes och koltrast men också papegoja. Det fanns bara nyttoträd i trädgården. Granatäpplen gav lindring för de sjuka och valnötterna var inte beska. Här fanns mandel och dadel och en mängd kryddväxter. Nejlikrot och lakritsrot, paradiskorn, ingefära, anis och peppar nämns. Härtill fanns en mängd andra örter som gjorde maten smakrik. Trädgården gav rikligt med frukt som kvitten, persika, kastanj, äpple, päron, plummon, körsbär, hasselnötter och oliv. Cypress, alm, vit- och rödbok, asp, ask, lönn, gran och ek hade planterats i trädgården. Alla träd hade planterats regelbundet i rader och med fem eller sex stegs avstånd.

Margareta Friesens kommentar ger en ingående kännedom om denna handskrift, tillkommen i brytningstiden mellan senmedeltid och renässans, en tid då boktryckarkonsten alltmer tog överhanden. *Romane de la rose* fanns då redan i bokform i

flera utgåvor, och Friesen anger en utgåva tryckt i Paris 1519 som skrivaren och kopisten Girard Acaries förlaga. Girard Acarie var anställd som sekreterare vid Francois hov. Friesen ägnar sig huvudsakligen åt träsnittsminiaturerna i relation till den medeltida texten. Samtidigt som bilderna nära följer texten återspeglar de en tolkning som enligt Friesen svårigen konsekvent kan tillämpas med tanke på textens innehåll.

Omkring 1500 hade boken omtolkats från kärleksdikt till en allegorisk framställning av Guds kärlek, från sinnlig kärlek (amor profane) till kärlek av moralisk och religiös karaktär (amor sacro). Trädgårdsskildringarna skall enligt Friesen ses utifrån perspektivet jordisk resp. himmelsk trädgård. Den skönhet som trädgården har, enligt texten, lyckas knappast konstnären till träsnitten få fram, men detta ser Friesen som en medveten ikonografi. Som exempel på framställning av jordisk resp. himmelsk trädgård nämner hon t. ex. fol 195 vänster och nästa uppslag (kommentardelen s. 93): "Der Buchkünstler ... verzichtet auf jegliche malerische Ausschmückung des Gartens und zeigt lediglich ein paar Bäume, die zudem kahl sind. Hier ist kein Ort, wo blumen blühen, exotische Bäume wachsen und Vögel zwitschern. Es ist nicht die Stätte, die ein zu erwartendes erotisches Zusammentreffen evoziert." Bilden föreställande de allegoriska figurerna på trädgårdsmuren före Guillaumes inträde i trädgården tolkas på detta sätt av Friesen: "In der Miniatur bleiben nur das Viereck und Bäume übrig, unter denen einer sogar kahl ist. Es ist kaum vorstellbar, dass in diesem Garten der Vogelgesang ertönt, der den Träumer veranlasst, an die Gartenpforte zu klopfen. Ja, es hat vielmehr den Anschein, als korrespondiere in eigenartiger Weise die Gartenlandschaft mit den Lasternbildern auf der Aussenmauer. Als wolle der Maler dem Betrachter einen "paysage moralisé" vorführen, einen Garten, nach dem es nicht sich zu bemühen lohne." (Fol. II höger, kommentardelen s. 41). Friesens tolkning får stå öppen, i god renässansstil visar dock konstnären större intresse för det omgivande landskapet, och miniaturerna har mer att ge den som intresserar sig för 1500-talets kulturlandskap och naturmåleri än trädgårdskonst i snävare mening.

Själva trädgårdsframställningarna behöver alltså inte ses som utslag av djupare vanitasallegori. Det allegoriska tolkningssättet vid tiden för handskriften är dock i övrigt väldokumenterat av Friesen genom jämförelser med tryckta 1500-talsutgåvor. Clément Marot ser t. ex. i förordet till sin utgåva 1526 fyra tolkningsmöjligheter när det gäller rosen i *Romane de la rose*: 1. Rose papalle, symbol för djupare vishet. 2. Rose spirituelle, symbol för Guds nåd. 3. Rose viriginalle, symbol för Maria och hennes djupare hemligheter. 4. Rose naturelle, symbol för det högsta goda och högst eftersträvnsvärda. Detta kan f. ö. ställas mot att rosen under antiken blivit symbol för kärlek genom myten om Afrodites alskare Adonis död. Ur Adonis blod hade de första röda rosorna spirat.

Att avsikten med 1200-tals texten varit religiös och moralisk i allegorisk mening och inte avsett en sinnlig förälskelse kan vara svårt att hävda. Visserligen hade den franske klosterstiftaren Bernhard av Clairvaux på 1100-talet tolkat kärleken i Höga

Visan allegoriskt, och fördömt dem som endast såg sinnlig kärlek i den. Att sätta *Romane de la rose* i relation till Bernhards allegoriska tolkningar av Höga Visan och dess trädgårdssymbolik skulle säkert ha sitt värde när det gäller syftet med den ursprungliga 1200-talsromanen, men detta faller utanför Friesens undersökning. 1500-talets försök till allegoriska tolkningar av *Romane de la rose* har under alla förhållanden enligt Friesen sina begränsningar, och träsnitten måste ses som ett utslag av 1500-talets receptions historia: "Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die Miniaturen nicht die Aufgabe haben, den komplizierten und vielschichtigen Gehalt des mit sprachlichen, syntaktischen und grammatischen Besonderheiten ausgestatteten Textes zu erklären, sie akzentuieren vielmehr einen rezeptionsgeschichtlichen Aspekt und verweisen auf die religiös-moralische Auslegung der Dichtung im 16. Jahrhundert." (kommentardelen s. 98).

Samtida med träsnitten i handskriften tillägnad François I är den italienska kärleksromanen *Hypnerotomachia di Poliphili*, men författad ett par århundraden efter *Romane de la rose*. Tematiskt står de dock varandra nära. Den intensiva längtan efter kärlek, som båda skrifterna ger uttryck åt, har drömmen som yttre ram, och beskrivningar av landskap och trädgårdsanläggningar men också arkitektur ligger till grund för det symboliska språket i båda. *Hypnerotomachia di Poliphili* publicerades först 1999 på engelska, och denna översättning gjord av musikprofessorn Joscelyn Godwin har änyo utgivits 2005 av Thames & Hudson, med reproduktioner av de ursprungliga träsnitten. De många träsnitten återger ingående berättelsen, men är också mer detaljrika när det gäller trädgårdarnas gestaltning.

Den förälskade Poliphilo berättar om sina drömmar, med undertonen att det mänskliga livet överhuvud blott är en dröm. En ljuvlig vårnatt drömmer han om att förenas med sitt hjärtas förälskelse, den vackra Polia. Vilsegången i en labyrintartad skog utan solljus kämpar han för att hitta en väg ut. Poliphilo hör musik, men vart han än går för att komma musiken närmare är den lika stark från annat håll. I en ny dröm befinner han sig plötsligt i ett pastoralt landskap, och omväxlande med naturbeskrivningar ger han detaljerade beskrivningar av arkeologiska och arkitektoniska verk och tolkar hieroglyfer och andra inskrifter och tecken. Om än drömda har beskrivningarna och tolkningarna en stark verklighetsanknytning till den begynnande renässanskonsten, vilket gör *Hypnerotomachia di Poliphili* till en högst intressant källa när det gäller att tränga in i renässansens tankevärld.

Poliphilo står inför konstverkens prakt med förundran, och de beskrivs i hela romanen med samma erotiska hängivenhet som han beskriver de nymfer – kvinnofigurer – han möter i sin dröm. Inför fyra unga nymfer förklarar han sin längtan efter Polia och de för honom till en drottning i ett mäktigt palats. Efter en praktfull fest kommer Poliphilo till en plats med tre portar där han väljer den tredje. Här för en skön nymf honom till ett praktfullt tempel, där en mängd nymfer och en prästinna utför religiösa riter och ceremonier. Han får nu se sin älskade Polia, som förbereds för deras kärlek. Riterna och ceremonierna återspeglar den katolska liturgin och inte minst klosterceremonier och riter i samband med avläggande

av löften. Författaren Francesco Colonna var själv munk och teolog, men kom under sitt liv vid flera tillfällen i konflikt med sin orden. Han uttrycker i *Hypnerotomachia di Poliphili* en stark kritik av celibatslivet.

Polia och Poliphilo förenas och kommer efter en härlig och överjordisk seglats till den sköna ön Cytherea. Inte minst den långa och detaljerade beskrivningen av denna ö kan fascinerar den trädgårdshistoriskt intresserade (s. 290–325). En beskrivning av en amfiteater följer och nymfer som önskar att Poliphilo och Polia skall berätta om sin kärlek. Deras berättelser infogas i romanen som en andra bok som upptar ungefär en femtedel av hela romanen. Här berättar Polia om hur hon först länge och envist avvisat Poliphilos kärlek, men genom mardrömmar och en vis barnflickas råd öppnar hon sig mer och mer. Unga jämnårigas kärlek lyfts fram som ett ideal. Denna del saknar helt de för romanen i övrigt så utmärkande beskrivningarna av natur och arkitektur, utan det psykologiska spelet mellan de älskande står i centrum. När slutligen Polia och Poliphilo ömt omfamnar varandra försvinner Polia som luft ur hans åsyn med orden "Poliphilo, min käre älskare, farväl!" Boken avslutas med att Poliphilo vaknar upp ur sin ljuva dröm av solens strålar, och med en suck säger: "Ja, farväl då Polia!"

I motsats till den kvadratiska formen i *Romane de la rose* är trädgårdsanläggningen i Poliphilos beskrivning av Cythera cirkelformad, och planen återges på ett av träsnitten (s. 311), förtydligad utifrån beskrivningen som appendix i slutet av

Godwins översättning (s. 475). Från stranden som utgjorde cirkelns periferi var ytan avdelad i mindre och mindre cirklar in mot cirkelns mittpunkt där en Venusfontänen var placerad. Ett flertal räta linjer från periferin till mittpunkten indelade ytterligare anläggningen i olika avdelningar. Ytterst vid stranden stod höga likformiga cypresser på tre fots avstånd mellan stammarna. I nästa cirkel växte myrten. Radierna tjugo till antalet utgjordes av häckar och spaljéer i olika former och med olika växter som kaprifol och vinranka. En nästan oräknelig mängd av namngivna träd, buskar och blommor fanns i de olika avdelningarna. Symmetriskt i kvadrater och cirklar hade buxbom planterats som kanter runt blomstrande bäddar. I trädgården fanns rikligt med pergolor, paviljonger, fontäner och bäckar. Buxbom hade formats till konstfulla figurer, och parterrer med mönster, symboler och bokstäver beskrivs. Trädgården hade ett rikt djurliv, men djuren levde i sämja.

Överhuvud kännetecknades trädgården av överjordisk harmoni och ett idealtillstånd rådde. På så sätt blir Cythera en återspeglings av ett paradisktillstånd. Det är dock också uppenbart att författaren Francesco Colonna fascinerats av befintliga trädgårdar och palats i det dåvarande Italien, där renässanskonsten nu stod på sin höjdpunkt. Därför tillhör *Hypnerotomachia di Poliphili* inte bara litteraturhistoriens klassiker utan också konstvetenskapens och trädgårdskonstens.

Bengt Arvidsson, teol. dr.
tdbengt.arvidsson@bredband.net

Lulu Salto Stephensen

Garden Design in Denmark

G. N. Brandt and the early decades of the twentieth century

Packard Publishing Limited, Chichester 2007.

Översättare: Anne Born.

280 s. 139 illustrationer i svartvitt och färg.

ISBN 978 185341 115 1

CATHARINA NOLIN

Konsthistorikern och Forummedlemmen Lulu Salto Stephensen disputerade 1993 vid Lunds universitet på avhandlingen *Tradition og fornyelse i dansk havekunst. G. N. Brandt og de første årtier af 1900-tallet. Avhandlingen var en del i den nya forskningsvåg inom trädgårdskonst som var både framträdande och banbrytande i de nordiska länderna under 1990-talet, men det var också en av de första monografier som skrevs över ledande nordiska trädgårdsarkitekter under 1900-talet.*

Sedan förra året finns avhandlingen tillgänglig i en bearbetad engelskspråkig utgåva med titeln *Garden Design in Denmark. G. N. Brandt and the early decades of the twentieth century*. Betydelsen av denna utgåva kan inte nog understrykas. Det finns i många länder ett stort intresse för nordisk trädgårdskonst, men bristen på litteratur på till exempel engelska eller tyska har gjort det svårt att sprida kunskap om den i internationella kretsar. Avsaknaden av ny nordisk trädgårdslitteratur på något av de stora världsspråken torde också vara en bidragande orsak till att de nordiska länderna så sällan finns med i internationella översikter. Det är alltså av stort värde att Lulu Salto Stephensens avhandling nu finns på engelska, inte enbart för att Brandts gärning därigenom blir tillgänglig för en större läsekrets, utan också för att författaren tecknar en översikt över den danska trädgårdskonsten från 1900-talets början och över de närmast följande decennierna som har bärighet långt utöver Brandts verksamhet.

Avhandlingen har alltså reviderats inför utgivningen på engelska och försetts med nya illustrationer, varav en del är nytagna färgbilder. Den har också fått ett nytt och behagligt format. Sammantaget ger detta helt klart boken en annan karaktär. Av särskilt stor vikt är G. N. Brandts egna fotografier av de trädgårdar han skapade till sig själv och till andra. Men att låta översätta och ge ut en femton år gammal text är förknippat med en del arbete. Jag tänker särskilt på omnämnandet av annan litteratur om danska eller nordiska trädgårdar och dess gestaltare. Trots att käll- och litteraturförteckningen uppenbarligen har uppdaterats omnämns i den engelska utgåvan endast några få böcker utgivna efter 1993, och då främst danska. Detta är synd, för under den tid som gått sedan Salto

Stephensen disputerade har en lång rad texter och böcker publicerats i Norden, men också i övriga Europa, vilka på olika sätt skänkt djupare kunskap eller förändrat synen på 1900-talets trädgårdar. Att den inledande forskningsöversikten inte reviderats ur denna aspekt skänker boken redan från början en lite daterad karaktär.

Monografin gör inte anspråk på att vara heltäckande, snarare har Salto Stephensen lagt vikt vid att låta de anläggningar som presenteras få gott om utrymme både i sid- och illustrationshänseende. Detta ser jag som en av de stora fördelarna. Mariebjerg kirkegård och restaureringen av Marienlyst slotshave utanför Helsingör hör till Brandts viktigaste verk som också presenteras utförligt. Därtill kommer en rad villaträdgårdar, vilket hörde till tidens vanligaste uppdrag.

Även trädgårdar som inte längre finns kvar, som Carlsbergdirektören Vagn Jacobsens storslagna villa Svastika i Kokkedal norr om Köpenhamn, beskrivs ingående. Trädgården anlades i etapper under 1920-talet och en serie fotografier av Brandt själv visar den i all sin prakt. Författaren återger bland annat i samband med Svastika ett uttalande av Brandt om hur en del av trädgården, den så kallade Junihaven, skulle uppfattas. Den skulle inte se ut som om den hade ritats vid en trädgårdsarkitekts kontor, utan som om den hade planterats av en gråhårig trädgårdsmästare.

Brandts uttalande står i bjärt kontrast till hur trädgården framträder i hans egna fotografier, där man tydligt ser de estetiska och frodiga perennrabatterna. Märkligt nog låter Salto Stephensen Brandts remarkabla uttalande passera helt okommenterat. Det gjorde dock inte Ester Claesson som i artikeln "Den naturliga trädgården" i den svenska tidskriften *Täppan* 1928 kritiserade G. N. Brandts uttalande och menade att det inte överensstämde med hur trädgården såg ut, "Även om det icke kan nekas att denna trädgård med sina snitsigt lagda blomsterbäddar i sin art är mycket vacker och väl synes ansluta sig till de förefintliga terrängförhållandena m. m., så är det väl ändå fråga, om den icke till hela sin typ likväl verkar alltför spetsfundigt utstuderad för att kunna åsättas den naturlighetens etikett, som dess upphovsman velat giva den."

Tyvärr lider texten av en del klumpiga rubriker av typen "Examples of gardens that show some of Brandt's theoretical ideas" samt brister i översättningen vilka borde ha kunnat avhjälpas genom ytterligare språkgranskning. En del avsnitt är alltför översiktliga, som till exempel stycket "Japanese landscape planning" som är så kort och utslätat (och för övrigt var så även i avandlingen), och dessutom saknar källhänvisningar, att det lika gärna hade kunnat utgå. I andra fall verkar för-

fattaren och/eller översättaren inte ha kunnat bestämma sig för vilken terminologi som är lämpligast, med en del störande parenteser som resultat. Ett sådant exempel är ordet "architectural" följt av "(architectonic)".

Boken har dock betydligt fler förtjänster än svagheter, och dess stora styrka är utan tvekan att den inte enbart presenterar G. N. Brandt som en skapande trädgårdsarkitekt, utan också som författare, varvid Salto Stephensen går djupt in i hans teoretiska synsätt och hans publicerade arbeten som visar detta. Inom dagens trädgårdsforskning är orienteringen mot England stark och Arts and Crafts-rörelsen presenteras inte sällan som den främsta inspirationskällan till nordisk trädgårds-konst i början av 1900-talet. Men även tyskorienteringen var vid denna tid framträdande bland trädgårdsarkitekterna och det är därför väsentligt att den presenteras på ett initierat vis, vilket Lulu Salto Stephensen också gör.

Catharina Nolin, fil dr, lektor
Institutionen för konstvetenskap
Stockholms universitet
catharina.nolin@arthistory.su.se